

KIRGIZ TÜRKÇESİNİN CALAL-ABAD AĞIZLARINA ÖZGÜ SESLİK FARKLILIKLARIN KIRGIZ VE ÖZBEK EDEBÎ DİLLERİYLE MUKAYESESİ

Ufuk Deniz AŞÇI*

Özet

Bu makalede Kırgız Türkçesinin Calal-Abad ağızları ile Kırgız edebî dili arasındaki seslik farklılıklar ortaya çıkarılmış ve bu farklılıklar Özbek edebî dili ile mukayese edilmiştir. Güney Kırgız ağızları grubuna dâhil olan Calal-Abad eyaletindeki ağızlarda görülen farklılıkların ekseriyle Özbek edebî dilinde bulunan özelliklerle uyduğu görülmüştür. 19'uncu yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya yönetimi tarafından başlatılan ve 20'nci yüzyılda Sovyet yönetimi tarafından devam ettirilen politikalar neticesinde suni olarak oluşturulmuş Türk devletleri ve lehçelerinin aslında bir bütünün parçaları olduğu, diğer pek çok bilimsel çalışmada olduğu gibi bizim çalışmamızda da belgelenmiştir. Günümüzde artık ayrı edebî dillere sahip olan Kırgız ve Özbek Türkçeleri, aynı devlet çatısı altında kalsalar ve tek edebî dili kullansalardı (Çağatay yazı dilinde olduğu gibi), Doğu Türkçesinin iki ayrı ağızı olarak değerlendirilmeleri gerekecekti. Bugün sadece sınırlarla ayrılmış bu iki Türk halkının beraber yaşayan insanları, dil özellikleri bakımından birbirlerinden ziyadesiyle etkilenmiştir.

Güney Kırgız ağızlarındaki seslik özellikler, bu tezimizi doğrular niteliktedir.

Anahtar Sözcükler

Kırgız Türkçesi Calal-Abad Ağızları Kırgız Edebî Dili, Özbek Edebî Dili, Güney Kırgız Ağızları, Ses Bilgisi

THE COMPARISON OF THE PHONETICAL VARIETIES OF DCALAL-ABAD ACCENTS OF KYRGYZ TURKISH TO THE UZBEK LITERARY LANGUAGE

Summary

In this study, differences between the Dcalal-Abad accents of Kyrgyz language and its literary language are revealed and these differences are compared to Uzbek literary language. Differences observed in the accents of the province of Dcalal-Abad, included in the South Kyrgyz accent group, are seen to correlate with the characteristics of Uzbek literary language. It is certified in our study as in many other scientific studies that artificially created Turkish states and dialects through the policies initiated in the late 19th century by Russian Empire and carried on by the Soviet Rule are actually a part of a whole. If Kyrgyz and Uzbek Turkish with different literary languages today remained under the same state and used the same literary languages (as in Chagatay written language), they would have to be categorized as two different accents of Eastern Turkish. Separated by only borders, the members of these two Turkish peoples living together were considerably affected by each other as regards the features of their languages. Phonological features in South Kyrgyz accent are in nature to verify this hypothesis.

Key Words

Kyrgyz Turkish Calal-Abad Accents, Kyrgyz Literary Language, Uzbek Literary Language, South Kyrgyz Accents, phonetic

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi. ufukdas@hotmail.com

I. GİRİŞ

I.1. Calal-Abad Eyaleti ve Demografik Yapı:

Calal-Abad eyaleti 21 Kasım 1939 yılında kurulmuştur. Eyalet, Kırgızistan'ın güneybatısında yer almaktadır. Fergana vadisinin kuzeyine, Aladağ tarafına yerleşmiştir. Doğudan Narın, kuzeyden Talas, güneyden ve güneybatıdan Özbekistan'ın Namangân, Andican eyaletleri ve Oş eyaletinin Özgön bölgesi ile sınırdadır (KSA 1983: 32-36). Calal-Abad eyaleti bir dönem eyalet statüsünden çıkarılıp Oş'a bağlanmıştır. Sovyetler Birliği dağılıp Kırgızistan bağımsız bir ülke olduktan sonra (1991) Calal-Abad bölgesine yeniden eyalet statüsü verilmiştir.

Kırgızistan Cumhuriyeti, Başkent Bişkek dâhil sekiz eyalete ayrılmıştır. Parantez içinde verilen isimler, o eyaletin merkez şehridir: 1. Bişkek (Bişkek), 2. Batken (Batken), 3. Çüy (Tokmok), 4. Calal-Abad (Calal-Abad), 5. Narın (Narın), 6. Oş (Oş), 7. Talas (Talas), Isık-Köl (Karakol).

Calal-Abad eyaleti *Aksı, Ala-Buka, Bazar-Korgon, Nooken, Suzak, Toguz-Toro, Toktogul ve Çatkal* olmak üzere sekiz bölgeye ayrılmıştır. Aksı bölgesinde *Avletim, Ak-Col, Ak-Suu, Cañı-Col, Cerge-Tal, Kara-Cıgaç, Kara-Suu, Kaşka-Suu, Kerben, Kızıl-Tuu, Koş-Döbö, Nazaraliyev* yerleşim birimleri mevcuttur. Ala-Buka bölgesinde *Ala-Buka, Ak-Korgon, Ak-Tam, Birinçi-May, Kök-Serek, Kök-Taş, Örüklü, Izar* yerleşim birimleri vardır. Bazar-Korgon bölgesi bünyesinde *Akman, Arstanbap, Bazar-Korgon, Beşik-Con, Keñeş, Kızıl-Üñküür, Mogol, Seydikum, Taldı Bulak* adlarını taşıyan birimleri barındırmaktadır. Nooken'de *Aral, Bürgöndü, Dostuk, Ması, Mombekov, Nooken, Sakaldı, Şaydan*; Suzak bölgesinde *S.Atabekov, Bağış, Barpı, Kara-Alma, Kara-Darıya, Kök-Art, Kurmanbek, Kız-Köl, Kızıl-Tuu, Lenin, Suzak, Baş-Bulak ve Iriş* yerleşim yerleri vardır. Tuguz-Toro bölgesinde *Atay, Kara-Suu, Kargalık, Toguz-Toro*; Toktogul bölgesinde *Bel-Aldı, Cazı-Keçüü, Ketmen-Töbö, Kızıl-Özgörüş, Niçke-Say, Sarı-Kamış, Toluk, Torken, Üç-Terek, Çolpon-Ata* yerleşim yerleri bulunmatadır. Çatkal bölgesinde ise Kanış-Kıya ve Çatkal şehirleri belirgin iki yerleşim merkezidir.

Toktogul, Canı-Col, Oktyabr ve *Karavan* gibi dağ eteklerine serpilmiş bölgelerde Kırgızların nüfus yoğunluğu bir hayli fazladır (%87). Ala-Buka bölgesinde birkaç Özbek yerleşim merkezi olmasına rağmen, Kırgızların yoğunluğu yine çoğunluktadır. Özbekistan sınırına yakın bölgelerde, mesela Lenin, Bazar-Korgon gibi yerlerde, Kırgızlar çoğunlukta olmalarına rağmen, nüfus oranları nispeten azalır (%85) (Otorbayev 1956: 65-67).

Yoğunluk olarak daha seyrek yaşadıkları bölgelerde Kırgızların konuşmaları da farklılık gösterir. Lenin bölgesinin batısında yer alan Paktabad bölgesi, Kokon-Kışlak adlı bölge merkeziyle sınırdas olan Sakaldı'daki Stalin kolhozunda bulunan Kırgızların konuşmaları, aynı bölgenin dağ eteklerine düşen Lenin kolhozundaki Kırgızların konuşmalarından farklıdır. Özbekistan'a yakın bölgelerdeki Kırgızlar,

Özbek Türkçesinin bazı sözcüklerini, ses ve yapı özelliklerini dillerinde barındırır-
lar.

Kırgız Türkçesinin ağızlarındaki farklılıkları belirlerken sadece bölgesel özellikleri değil aynı zamanda boy farklılıklarını ve ağızlarında korudukları özellikleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Bu duruma en güzel örnek, güney Kırgızlarından olan İçkilik boyudur.

Bölgelere göre Kırgız boylarının yaşadıkları yerleri göstermek, çalışmamızı daha anlaşılır kılacağı için, belli başlı boyları ve yaşadıkları yerleri aşağıda vermeyi uygun gördük.

Calal-Abad eyaletinin birinci bölgesi olarak belirlediğimiz Ketmen-Töbö vadi-sinde *Sayak*, *Saruu*, *Kıtay* (*Kara Kıtay*), *Kutçu*, *Bagış*, *Sarbagış*, *Moñoldor*, *Azık*, *Cediger* boyları yaşamaktadır. Bölge insanının verdiği şecereye göre, Saruu boyuna mensup gruplar şunlardır: *Kürkürröö*, *Teñesin veya Teñeçin*, *Satkey*, *Maçaktar*, *Tökö*, *Bırı Tökö*. Sayak boyu ise *Çakır Sayak*, *Seyit Sayak*, *Kölöp Sayak*, *Üçpöy Sayak*, *Tokmok Sayak*, *Camantık Sayak*, *Tüntöy Sayak*, *Kurman Koco*, *Öydöçöktü* alt gruplarından oluşmuştur. Daha küçük gruplar ise şunlardır: *Kökümbay*, *Asan Tukumu*, *Sadır*, *Sargaşka*. *Kutçu*'ya ise *Töböy* grubu dâhildir. Toktogul bölgesinde pek çok boy bulunduğu, bunların en büyüğünün Sayak ve Saruu boyları olduğu görülmektedir.

Toktogul bölgesinde, Güney Kırgızistan'da her yere dağılan *İçkilikler* ve *Basız*, *Munguş* boyları bulunmaz. Bölgenin merkezi olan Agronom'da *Özbekler* (*Kocalar* diye adlandırılır.), *Kaşgarlılar*, *Ruslar* da yaşamaktadır.

Üç-Terek bölgesinde *Çoñko* boyu yaşamaktadır. Yerel halka göre bu boyun söz ustalığı ünlüdür. Cañı-Col bölgesinde genellikle *Saruular* vardır. Karavan, Ala-Buka, Çatkal bölgelerinde *Saruu*, *Bagış*, *Kutçu*, *Kıtay*, *Çerik*, *Moñol* (*Moñoldor*) boyları karışık olarak bulunur. Sadece *Tömönçekti* boyu Karavan bölgesinde vardır. Toktogul bölgesinde *Öydöçöktü* adlı boya da rastlanır. Bu boy Cumgal bölgesinde *Öydöçekti* adıyla bilinir. Yukarıda adlarını verdiğimiz boylar dışında, halkın bilgilerine göre bölgede *Çotkara*, *Kurmuşu*, *Kalpak*, *Barın*, *Çiye*, *Atana*, *Sargaşka*, *Ondokoy*, *Teñeçim* adlı küçük boylar da vardır.

Karavan bölgesi önceleri Saruu ve Bagış adıyla iki bölümden oluşuyordu. Bölge halkı eskiden, Karavan'ın batı tarafına *Nayman* bölgesi dermiş. Bu bilgi bize, eskiden boy adlarının bölge adları olarak kullanıldığını göstermektedir.

Ala-Buka bölgesinde genellikle *Naymanlar*, az sayıda da *Kañdılar* bulunur. Çatkal'da *Kıpçaklara* da rastlanır. Öte yandan Çatkal bölgesine sınır olmalarına rağmen Ala-Buka, Karavan, Cañı-Col bölgelerinde Kıpçaklar yaşamazlar.

Calal-Abad eyaletinin tam ortasında yer alan Lenin bölgesinde *Kulcıgaç* (*Sayak*), *Cediger* (*Sayak*), *Orustar*, *Kutçu*, *Çoñ Bagış*, *Bagış* ve *Kıpçak* boyları yaşamaktadır.

Bazar-Korgon bölgesinde çoğunlukla *Munduz* boyunun üyeleri bulunur. Bölgedeki Frunze kolhozunda *İçkiliklerin* bir bölümü olan *Kıdırşalar* da vardır. Sayıları azdır ve ağız özelliği olarak *İçkiliklerin* özelliklerini korurlar.

Suzak bölgesinde *Bagış*, *Üç Bagış* ve *Kutçu* boyları yaşar. Ayrıca bu bölge *İçkiliklerin* yoğun olarak yaşadıkları yerlerdendir.

Yine Suzak bölgesine komşu olan Kögart deresi boyundaki Oktyabr bölgesinde çoğunlukla *Bagış*, *Basız* boyları yerleşmiştir. Bu bölgede artık *İçkiliklerin* ve *Kutçuların* temsilcileri çok azdır.

Ala-Buka, Bazar-Korgon ve Suzak bölgelerinde Özbek ve Kırgızların kolhozları yoğunlukta iken, Oktyabr bölgesinde Kırgızlar, Ruslar ve Ukraynalılar (%40) yaşamaktadır.

Görüldüğü gibi, Kırgız boyları her bölgeye yayılmış durumdadır. Bu durumda boyların ağız yapıları sadece İçkiliklerde belirleyicidir. Diğer boylar, bölgeindeki ses özelliklerine uyum sağlamışlardır (Bakinova vd. 1958: 5-9).

I. 2. Kırgız Türkçesinin Calal-Abad Eyaleti Ağızları Hakkında Yapılan Çalışmalar:

1946 yılında başlatılan ve Oş eyaletindeki folklorik malzemeleri toplamayı ve bunlar üzerinden dil bilgisi çalışmaları yapmayı amaçlayan proje, Calal-Abad eyaletindeki bazı ağızlar hakkında bilgiler veren ilk bilimsel projedir. Bu proje doğrudan Calal-Abad eyaletindeki ağızlara yönelik başlatılmış bir proje değildir. *Oş Govorloru* adını taşıyan proje maalesef derlemeler yapıldıktan sonra yarım bırakılmış, incelemeler bitirilmemiş ve kitap olarak hazırlanıp basılmamıştır.

1950'lerde Kırgızistan'da başlatılan ağız araştırmaları doğrultusunda, Calal-Abad eyaletindeki ağızlar hakkında çalışmalar da başlatılmıştır. 1952 yılında G. Bakinova'nın Oktyabr bölgesi hakkında yaptığı çalışmalar (*Kırgız Tilinin Oktyabr Rayonunun Govoru Boyunça Materiallar, Frunze: Trudı İYALİ KrigizFAN SSSR, v.III.*) Calal-Abad ağızlarına yönelik ilk bilimsel emektir.

Bakinova'nın çalışmasından sonra, B.M. Yunusaliyev'in Kırgız ağızları hakkında yaptığı genel değerlendirmeler dikkati çekmektedir. Onun 1954 yılında çıkardığı *Kırgızstan Cogorku Okuu Caylarının Filologiyalık Fakultetleri Üçün Kırgız Dialektologiyası Boyunça Programma* ve 1956 yılında *Til cana Adabiyat İnstitutu* dergisinin VI. cildinde yayımlanan "K voprosu o formirovanii obşçenarodnogo kirgizskogo yazıka" adlı makalesi, Kırgız ağızları ve dolayısıyla Calal-Abad ağızları hakkında çok değerli bilgiler içermektedir. Ayrıca makalede Çatkal bölgesinde görülen *tuura // tuyra* kullanımlarının açıklandığı önemli bir bölüm de vardır.

C. Mukambayev'in Aksı bölgesindeki Cerge-Tal'da yaşayan Kırgızlarla ilgili araştırması, bilimsel metot ve muhteva olarak dikkate alınması gereken diğer bir çalışmadır. 1955 yılında *Kırgız Tilinin Cerge-Tal Govoru* adıyla basılan eser (Frunze, *Kırgız SSR İlimler Akademiyası Til cana Adabiyat İnstitutu*) ses bilgisi, şekil bilgisi ve sözcük bilgisi hakkında değerli bilgiler içermektedir.

Bakinova ve Yunusaliyev'den sonra E. Abduldayev'in Çatkal bölgesi ağızı ile ilgili çalışmaları bilimsel değer taşımaktadır. Abduldayev, 1954 yılında bölgede derlemeler yapmış, topladığı bilgileri ses bilgisi, şekil bilgisi, sözcük bilgisi açısın-

dan incelemiş ve çalışmalarını kitap hâlinde bastırmıştır (*Kırgız Tilinin Çatkal Govoru*, 1956, Frunze: Kırgız SSR İlimler Akademiyası). İnceleme bölümlerinin yanı sıra derlenen metinlerden bir bölüm de kitabın sonuna eklenmiştir.

Calal-Abad eyaletinin sekiz bölgesini de kapsayan, günümüze değin yapılmış en değerli çalışmayı 1955 yılında *Kırgız SSR İlimler Akademiyası Til cana Adabiyat İnstitutu* yaptırmıştır. Enstitünün Calal-Abad ağızlarını araştırması için kurduğu, G.Bakinova, S. Konduçalova ve S. Sıdıkov'dan oluşan ekip, iki yıl boyunca eyalette derlemeler yapmıştır. Yaptıkları derlemeleri kâğıda geçirdikten sonra içinde ses bilgisi, şekil bilgisi, sözcük bilgisi ve metinlerden örnekleri ihtiva eden kapsamlı bir çalışma çıkarmışlardır. 1958 yılında *Kırgız Tilinin Calal-Abad Oblastının Govorloru* (1958: Frunze Kırgız SSR İlimler Akademiyası, Til cana Adabiyat İnstitutu yayınları,) adıyla basılan eser, bölgede konuşulan bütün ağızlar hakkında doyurucu bilgilere sahiptir. Çalışmamızın temelini de bu eser oluşturmaktadır.

1.3. Calal-Abad Eyaletindeki Ağızların Sınıflandırılması:

Calal-Abad eyaletinde yaşayan Kırgızların farklı ağızlara sahip oldukları, yapılan bilimsel çalışmalarla ortaya konmuştur. Bu farklılıklar genel anlamda bölgesel etkenlerin eseridir. Sadece Suzak ve diğer bazı bölgelerde az sayıda yaşayan İçkiliklerin ağız özellikleri bölgelere göre farklılık göstermemekte, farklı bölgelerde kendi boylarına özgü bir ağızla konuşmaktadırlar.

Eyaletin geneline yayılmış belli başlı boylar olan *Bagış, Basız, Kitay, Kutçu, Saruu, Moñol, Sayak* boylarının ağız özellikleri ise bölgelere göre farklılıklar gösterebilmektedir. Söz konusu farklılıklardan yola çıkarak Calal-Abad eyaletindeki ağızları üç gruba ayırmak mümkündür:

Birinci Grup (Ketmen-Töbö Grubu): Eyaletin kuzedoğusundaki Ketmen-Töbö vadisinde yaşayan Kırgızların ağız özellikleri başlı başına bir grubu oluşturur.

İkinci Grup (Batı Grubu): Eyaletin güneybatı ve batısında yer alan Çatkal, Ala-Buka, Karavan ve Cañı-Col bölgelerindeki ağızlar ikinci grubu oluştururlar.

Üçüncü Grup (Güneydoğu Grubu): Eyaletin güneyinde yer alan Lenin, Bazar-Korgon, Suzak ve doğudaki Oktyabr bölgesindeki ağızlar üçüncü grubu oluştururlar (Bakinova vd. 1958: 13).

II. KIRGIZ TÜRKÇESİNİN CALAL-ABAD AĞIZLARINA ÖZGÜ SESLİK FARKLILIKLARIN KIRGIZ VE ÖZBEK EDEBÎ DİLLERİYLE MUKAYESESİ

Çalışmamızda, Calal-Abad eyaletindeki ağızların Kırgız edebî dilinden farklı olan özelliklerini çıkardık. Bu özelliklerinin Kırgız ve Özbek edebî dillerindeki durumunu tespit ettik ve aralarında bir mukayese yapmaya çalıştık. Mukayesemin ağızlarla ilgili temelini, 1955 yılında Calal-Abad eyaletinde araştırmalar yapan ve 1958 yılında *Kırgız Tilinin Calal-Abad Oblastının Govorloru* adıyla yayımlayan G. Bakinova, S. Konduçalova ve S. Sıdıkov'un çalışmaları oluşturmaktadır.

II.1. ÜNLÜLER

Calal-Abad eyaletinin birinci bölümünde yer alan ağızlardaki (*Ketmen-Töbö vadisindeki*) ünlülerin yapısı Kırgız edebî dili ve kuzey ağızlarıyla aynıdır. Bu nedenle, ünlüler bahsinde çoğunlukla ikinci ve üçüncü grupta yer alan ağızların farklılıklarına değineceğiz.

Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubunu oluşturan ağızların ünlüler sistemi dokuz kısa, yedi uzun olmak üzere on altı ünlüden ve dört diftongdan oluşmuştur (Bakinova vd.1958: 23). Kırgız edebî dilinde sekiz kısa, altı uzun ünlü vardır (Kudaybergenov 1980: 15)

Özbek edebî dilinde dokuz kısa, bir yarım uzun ünlü vardır (Şääbdurahmanov 1980: 48). Özbek Türkçesinin ünlüler sistemini ayrıntılı olarak değerlendiren Volkan Coşkun, *ögit* ve *ortâq* sözcüklerindeki /o/ ve /ö/ seslerinin *kör* ve *oglan* sözcüklerindeki /o/, /ö/'lere göre daha kapalı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca düz /a/ ve yuvarlak /a/ ünlülerinin varlığına dikkati çekmiştir. Coşkun, çağdaş Özbek Türkçesinde on iki kısa ünlü ve bir yarım uzun ünlü (ä) olduğunu söylemektedir (Coşkun 2000: 3). Özbek edebî dilini temel aldığımız ve yazılı kaynaklardan mukayese yaptığımız için Coşkun'un ayrıntılı sınıflandırmasını çalışmamızda temel almayacağız. Özbek Türkçesi yazı dilinde kullanılan dokuz kısa ve bir yarım ünlünün varlığını göz önünde bulundurup mukayese yapacağız.

Kırgız, Özbek edebî dili ve Calal-Abad ağızlarındaki ünlüler şunlardır:

	Kırgız Edebî Dili	Özbek Türkçesi	Calal-Abad Ağızları
Kısa Ünlüler	a, e, i, i, o, ö, u, ü	a, ä, e, i, i, o, ö, u, ü	a, ä, e, i, i, o, ö, u, ü
Uzun Ünlüler	aa, ee, oo, öö, uu, üü	ä	aa, ee, ää, oo, öö, uu, üü
Diftonglar	-	-	ow, öw, uw, üw

Yukarıdaki tablodan anlaşılabacağı üzere, Calal-Abad eyaletindeki ağızlar ünlüler sistemi bakımından hem Kırgız hem de Özbek edebî dilinden zengindir. Kırgız Türkçesindeki uzun ünlüler, Özbek Türkçesindeki /ä/ sesinin kısa ve uzun şekli ile Kazak Türkçesinde sıkça kullanılan diftonglar bu ağızlarda kullanılmaktadır. Ünlüler bakımından Calal-Abad eyaletindeki ağızlar, sanki bu eyaletin coğrafi konumunu teyit eder niteliktedir.

II.1.1. Kalın /a/ ünlüsü: Kalın, düz ve geniş bir sestir. Calal-Abad ağızlarında kullanılan /a/ sesi, Kırgız edebî dilindeki /a/ sesiyle aynı özelliklere sahiptir: *aç* "aç, tok olmayan", *alakan* "avuç", *alman* "vergi, haraç", *kat* "mektup", *kanat* "kanat" vb. (Kasapoğlu-Çengel 2005: 42). Özbek edebî dilindeki kalın, geniş, düz /a/ sesi ile de aynı özelliğe sahiptir: *qand* "şeker, karz "borç, alacak", *haqiqat* "hakikat, gerçek" vb. Özbek Türkçesinin alfabe sistemindeki "A,a" harfi iki sesi karşılamaktadır. İlki, yukarıda tarifini yaptığımız /a/ sesidir. İkinci ise /a/ ve /e/ sesinin ortasında bir ses olan geniş, ince, açık, ön damak ünlüsü /ä/ sesidir (Reşedov 1959: 114).

Calal-Abad ağızlarında /a/ sesi sözcüğün her hecesinde bulunabilir: *Balanın sürötün gördük deyviz*. “Çocuğun resmini gördük diyoruz.” (Ala-Buka, Moñol); *kulağı ker, ker gulak* “kulağı sağır, sağır kulak” (Cañı-Col, Saruu), *Çavıktın aldında da bir su veret*. “Çayırın önünde bir su veriyor.” (Ala-Buka, Beçel).

II.1.2. İnce /ä/ ünlüsü: Kısa /ä/ sesini telaffuz ederken dilin ucu ön dişin dibine değer. Dilin ortası biraz yukarı doğru kaldırılıp, dudağın uçları iki yana yayılır. Ağız boşluğu /e/ sesinin telaffuzuna göre daha geniş, /a/ sesine göre daha dardır.

Özbek Türkçesi edebî dilinde sıkça kullanılır ve “A,a” harfiyle gösterilir. Kırgız edebî dilinde bu ses yoktur. Sadece güney Kırgız ağızlarında, Özbek Türkçesinin etkisi altındaki bölgelerde kullanılmaktadır.

Kırgız dilinin güney ağızlarını kuzey ağızlarından ayıran en önemli ses özelliğinden biri olan /ä/ sesi, Ketmen-Töbö vadisindeki Kırgızların dışında, Calal-Abad eyaletinde yaşayan Kırgızların ağızlarında çokça kullanılır. /ä/ sesinin kullanım sıklığına göre Calal-Abad ve Oş ağızlarının hemen hemen benzer özelliklere sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Bu ses, Özbek Türkçesinden başka diğer Türk lehçelerinin (Azerbaycan, Kazak, Özbek, Türkmen, Uygur, Tatar, Başkurt) edebî dillerinde de var olan, alfabelerinde ayrı bir harfle gösterilen bir sestir. Kazak Türkçesinde /ä/ sesi, yalın veya kök sözlerin ilk hecesinde, genellikle Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerde görülür. Eklerde ise yerini /e/ sesine bırakır. Tatar, Başkurt Türkçelerinde bu ses Kazak Türkçesine göre daha çok kullanılır: *bäri, ädet, sälem, sälemet, bälkim, bälki, tätti, ädebiyet, däpter, дәrece* vb (TTAS 1979-1981, BTH 1993). /ä/ sesi Yeni Uygur Türkçesinde Tatar ve Başkurt Türkçelerine göre daha fazla kullanılır: *bäri (fayda), ädät // adät, salam // sälam, salamät // sälamät, bälkim // bälki, ädäpsiz, ädäbiyat, däricä, däptä(r)* (Necip 2008).

Kırgız Türkçesinde /ä/ sesi sadece güney ağızlarına özgüdür ve sözcüğün her yerinde görülebilir. Ketmen-Töbö vadisinde yaşayan Kırgızların ağızında /ä/ sesi çok yaygın değildir. Bu nedenle /ä/ sesinin Ketmen-Töbö Kırgızlarına özgü bir ses olmadığını söylemek mümkündür. Bu bölgede belirli sözcüklerde rastlanmaktadır: *Därinin küçü cetalvadı*. “İlacın gücü yetmedi.” *Tegele berbegile munday dävöizdi, baldar ooruyt* “Çocuklara sürekli karpuz vermeyin hastalanıyorlar.” (Toktogul-Töböy). *Sovet ökmötü çıkkandan giyin zälimler çok boldu*. “Sovyet hükûmeti kurulduktan sonra zalimler yok oldu.” (Toktogul-Kuşçu). *Açuu örügü bar, tätti örügü bar*. “Ekşi eriği var, tatlı eriği var.” *Alardın bäri ketip kaldı*. “Onların hepsi gitti.” (Toktogul-Sarttar).

Ketmen-Töbö vadisiyle sınır olan Cañı-Col’da bulunan *Eşsay* kolhozundan Toktogul bölgesindeki *Şevçenko* kolhozuna göçen Kırgızların ağızında /ä/ sesi Ketmen-Töbö Kırgızlarından daha fazla kullanılır: *Ärmiyege barıp kerek*. “Askere gitmek gerek.” *Took kăpă, “kümes”, kămpir* “yaşlı kadın”.

Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü gruplarında /ä/ sesi çok yaygın ve belirgindir. Ayrıca sözcüklerde anlam farklılıklarına da yol açar: *ägät* “su kanalı” ~

agat “(su) akıyor” ~ eget “(tohum) ekiyor”(Lenin-Moñol). Ägär “şayet, eğer” ~ eger “eyer” (Karavan-Kuşçu) vb.

/ä/ sesi Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren bölgelere özgü bir sestir ve bütün sözcüklerde, eklerde, alıntı sözcüklerde, diğer Türk lehçelerinden giren sözcüklerde, Rusçadan ve Rusça kanalıyla diğer dünya dillerinden giren sözcüklerde bulunabilir.

/ä/ sesi Özbeklere uzak bölgelerde yaşayan Ketmen-Töbö vadisinde çok nadir kullanılırken, Özbeklere yakın, sınırdaş, Özbeklerle beraber yaşayan veya Özbek kolhozlarına yakın bölgelerde yaşayan ikinci ve üçüncü gruba giren Ala-Buka, Karavan, Cañı-Col, Lenin, Bazar-Korgon, Suzak, Oktyabr bölgelerindeki Kırgızların ağızlarında çokça kullanılır. /ä/ sesinin Calal-Abad eyaletindeki ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarındaki kullanımı ile Kırgız edebî dilindeki ve Özbek Türkçesindeki kullanımları aşağıda gösterilmiştir:

II.1.2.a. Tek heceli sözcüklerde /ä/ sesinin kullanımı:¹

<i>Calal-Abad</i> (ikinci,üçüncü grup)	<i>Kırgız</i> <i>Edebî Dili</i>	<i>Özbek</i> <i>Edebî Dili</i>	<i>Sözcüğün anlamı</i>
<i>därt</i>	<i>dart</i>	<i>därd</i>	“dert”
<i>käl</i>	<i>taz</i>	<i>tâz, käl</i>	“kel, kellik”
<i>käm</i>	<i>kem, az</i>	<i>käm, âz</i>	“az”
<i>kär</i>	<i>dülöy//kereñ//ker</i>	<i>kär</i>	“sağır”
<i>näk</i>	<i>almurut</i>	<i>näk</i>	“armut”
<i>päs</i>	<i>capız</i>	<i>päs</i>	“alçak, aşağı”
<i>säl, säl-päl</i>	<i>az, sal-pal</i>	<i>säl, säl-päl</i>	“az, seyrek”

II.1.2.b. İki heceli sözcüklerde /ä/ sesinin kullanımı:

<i>Calal-Abad</i> (ikinci,üçüncü grup)	<i>Kırgız</i> <i>Edebî Dili</i>	<i>Özbek</i> <i>Edebî Dili</i>	<i>Sözcüğün anlamı</i>
<i>cädräm</i>	<i>cardam</i>	<i>yärdäm</i>	“yardım”
<i>äyran</i>	<i>ayran</i>	<i>ayrân // äyrän</i>	“ayran”
<i>äyri</i>	<i>ayrı</i>	<i>äyri</i>	“anadut, yaba”
<i>kälüş</i>	<i>galoš</i>	<i>käliš</i>	“galos”
<i>kämpir</i>	<i>kempir</i>	<i>kämpir</i>	“kocakarı”
<i>kämtik</i>	<i>kemtik</i>	<i>kämtik</i>	“eksiklik, noksan”
<i>känäp</i>	<i>kenep</i>	<i>känäp</i>	“sağlam urgan”
<i>kättä</i>	<i>çot</i>	<i>kättä</i>	“büyük, iri”
<i>mälä</i>	<i>mala</i>	<i>mällä</i>	“koyu kırmızı, kumral”
<i>mäydä</i>	<i>mayda</i>	<i>mäydä</i>	“ufak, küçük”
<i>näşä</i>	<i>naşa</i>	<i>näşä</i>	“haşhaş, esrar”
<i>pärdä</i>	<i>parda</i>	<i>pärdä</i>	“perde”
<i>säri</i>	<i>sarı</i>	<i>säri</i>	“sarı (renk)”
<i>şälçä</i>	<i>şalça</i>	<i>şälçä</i>	“çul, bir tür halı”

¹ Burada ve diğer konularda tablo hâlinde gösterilen örnekler, temel olarak şu kaynaklardan yararlanılarak oluşturulmuştur: K.K.YUDAHİN (1988) *Kırgız Sözlüğü I-II* (Çev. Abdullah Taymas), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; Z.M. MÄRUF OV (Red.) (1981) *Özbek Tilining İzahlı Luğati I-II*, Moskva: Rus Tili Nəşriyati; G. BAKİNOVA, S. KONDUÇALOVA, S. SIDIKOV (1958) *Kırgız Tilinin Calal-Abad Oblasının Govorloru*, Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası Til cana Adabiyat İnstitutu.

tāndir	dandır	tāndir	“tandır, ocak”
zārnä	zarna	zārdä	“mide yanması, safra çoğalması”

II.1.2.c. Üç heceli sözcüklerde /ä/ sesinin kullanımı:

Calal-Abad (ikinci, üçüncü grup)	Kırgız Edebî Dili	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
bārābār	barabar	bārābār // birhıl	“beraber”
dāriyā	darıya	dār’yā	“nehir”
dārvāzā	darbaza	dārbāzā	“sokak kapısı”
ālbättä // älvättä	albette	ālbättä	“elbette, tabi”
ārā	ara	ārā	“ara”
ārāvā	araba	ārāvā // arba	“araba”
kāstāmā	kezdeme	gāzlāmā // gāzmol	“manifatura”
ökümāt	ökmöt	hükümāt	“hükûmet”
şäkär	şeker	şäkär	“şeker”

II.1.2.ç. Eklerde ince ünlülerden sonra /ä/ sesine rastlanabilir:

Calal-Abad (ikinci, üçüncü grup)	Kırgız Edebî Dili	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
caşkā	caşka	yāşkā	“yaşa”
dārīlārdi	darıları	dārīlāri	“ilaçları”
düynādān	düymödön	dümyādān	“dünyadan”
ātçān	açtan	ātçān	“atalı, süvari, ata iyi binen kişi”
künākār	künökör	günāhkār	“günahkâr”

II.1.2.d. Calal-Abad eyaletinin üçüncü grubuna giren Çatkal ağzında da /ä/ sesi çok kullanılır (Abduldayev 1956: 32-34) :

Calal-Abad Çatkal Ağzı	Kırgız Edebî Dili	Özbek Türkçesi	Sözcüğün Anlamı
ādām	adam	ādām	“insan, adam”
āmāl	amal	āmāl	“iş, faaliyet”
gāmpir	kempir	kāmpir	“yaşlı kadın”
gāp	kep	gāp	“söz, sözcük”
kām	kem	kām	“az”
kāsāl	kesel // ooruu	kāsāl	“hastalık”
māktāp	mektep	māktāp	“okul”
māyli	meyli	māyli	“arzu, istek”
tālāp	talap	tālāp	“talep, istek”

II.1.2.e. Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağzlarında bazı /ä/ sesleri, Özbek Türkçesindeki /ä/ sesine yakın telaffuz edilir:

Calal-Abad (ikinci, üçüncü grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
çāy	çāy	“çay”
dān	dān	“tane, tohum; tahıl”
dāri	dāri	“ilaç”
kān	kān	“kan (yaşam sıvısı)”
şāgird	şāgird	“öğrenci”
tāş	tāş	“taş”

II.1.2.f. Calal-Abad eyaletindeki ikinci ve üçüncü gruba giren ağızlardaki /ä/ sesi, sadece Kırgız, Özbek ve Özbek Türkçesi kanalıyla Farsça ve Arapçadan giren sözcüklerde değil; aynı zamanda Devrim'den sonra Rusçadan alınan sözcüklerde de görülür:

Rusça	Calal-Abad (ikinci, üçüncü grup)	Kırgız Edebî Dili	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
armiya	ärmiyä	armiya	ärmiyä	"asker"
banka	pänke	banka	bänkä	"şişe, bardak"
botinka	pätinkä	botinka	bätinkä/botinka	"potin ayakkabı"
brigadir	pirgät	brigadir	brigädär	"grup şefi"
çaynik	çaynäk	Çaynik, çaynek	çaynäk	"çaydanlık"
kartoşka	kärtişkä	kartoşka	kärtäşkä	"patates"
kilogramm	kilägiräm // kilä	kilogramm	kilägrämm	"kilogram"
kolhoz	kälhoz // kälkos	kolhoz	kolhoz	"Büyük devlet çiftliği"
maşina	mäşinyä	maşina	mäşinä	"araba; makine"
parnik	pärnik	parnik	pärnik	"camekân, camlık; sera"

II.1.3. Açık /e/ ünlüsü: İnce, düz ve geniş bir sestir. Dil ucu ön dişlere değer ve dudaklara temas olmadan ses çıkarılır. /a/ sesine oranla çene çok açılmaz. Kırgız ve Özbek edebî dillerindeki /e/ sesi ile aynıdır: *et* "et", *el* "halk", *tez* "tez, çabuk", *ee* // *egä* "sahip, iye" vb.

Calal-Abad ağızlarında sözcüğün her hecesinde bulunabilir: *Aylayın, kağılayın degen sös baldardı erkeletkende dāyima oozdon çığa veret.* "Canım, tatlım, güzelim sözleri çocukları severken, onları okşarken her zaman söylenir." (Ala-Buka, Kuşçu). *Dooşum ep kelveyt.* "Sesim düzelmiyor." (Bazar-Korgon-Munduz).

II.1.4. Açık /ı/ ünlüsü: Kalın, düz ve dar bir sestir. Ses çıkarılırken dudak devre dışı kalır. Dil geriye çekilir ve dilin ucu ön dişlere değmez. Çene geniş açılmaz. Kırgız ve Özbek edebî dillerindeki /ı/ sesi gibidir. Özbek Türkçesinde "И, и" harfi hem /i/ hem de /ı/ sesini göstermek için kullanılır. "И, и" harfi /k/, /g/ ve /h/ ünsüzleriyle birlikte kullanıldığında /ı/ sesini gösterir: *kārın* "karın", *yılkı* "at, yılkı", *kırk* "kırk (40)", *tolık* "dolmuş" vb.

Calal-Abad ağızlarında sözcüğün her yerinde kullanılır: *Ilay katıp kavlasın.* "Çamura bulaşmasın." *Men miymandar menen bolup kaldım.* "Ben misafirlerle kaldım." *Ciyde büt Kıpçak, arasındagı mäydesi bar u, köpçülüğü Kıpçak.* "Hünnapların hepsi Kıpçak cinsi (iri), aralarında ufağı var ama çoğu Kıpçak cinsidir." (Suzak-Bağış).

II.1.5. Açık /i/ ünlüsü: İnce, düz ve dar bir sestir. Ses çıkarılırken dil öne doğru uzatılır, dil ucu ön dişlere değer. Çene çok açılmaz. Kırgız ve Özbek Türkçesindeki /i/ sesi gibidir. Kırgız ve Özbek yazı dilinde "И, и" harfi ile gösterilir. Özbek Türkçesinde bu harf ince ünsüzlerle kullanıldığında /i/ sesini gösterir (Reşedov 1959:131): *kişi* "kişi, insan", *tiş* "diş", *til* "dil", *iş* "iş", *bilim* "bilim, bilgi" vb.

Calal-Abad ağızlarında sözcüğün her hecesinde bulunur: *Cün bolso dagı, pahta boso dagı, känäp boso dagı iyike çozuviyriyt* "Yün olsun, pamuk olsun keten olsun

iğle ip hâline getiriyor.”(Lenin-Cediger). Bu *kişinin eşiginde ceti cıl cürdüm*. “Bu kişinin kapısında yedi yıl çalıştım.” (Karavan-Bağış).

II.1.6. Dudak ünlüsü /o/ sesi: Kalın, yuvarlak ve geniş bir sestir. Bu ses çıkarılırken dudak şişirilip yuvarlanır. Dil geriye doğru çekilir. Kırgız ve Özbek edebî dillerindeki /o/ sesi gibidir. Kırgız Türkçesinde “O, o” harfiyle gösterilir. Özbek Türkçesinde “Ų,Ų” harfiyle gösterilir. “Ų,Ų” harfi hem /o/ hem de /ö/ seslerini gösterdiği için, yazıda kalın ünsüzlerle beraber kullanıldığında /o/ sesini karşılar: *ok* “ok”, *soķır* “kör”, *çoķka* “domuz”, *ķozı* “kuzu”, *ķorāz* “horoz” vb. (Mirzayev 1970: 60).

Celal-Abad ağızlarında sözcüğün her hecesinde bulunur: *Şorpo* gılıp turup, *nan tuurayt, nan şorpo dep koyot*. “Çorba yapıldıktan sonra ekmek doğranır, (buna) ekmek çorbası denir.” *Kudu oşo sozogluk, maksıt oşo sozogluk*. “O tıpkı Suzaklılar gibi, Maksıt da Suzaklı gibi.” (Suzak-Sarttar).

II.1.7. Dudak ünlüsü /ö/ sesi: İnce, yuvarlak ve geniş bir sestir. Ses çıkarılırken dudak yuvarlanır ve şişirilir, dilin ucu ön dişlere dayandırılır. Kırgız ve Özbek edebî dilindeki /ö/ sesi gibidir. Kırgız Türkçesinde “Ө,ө” harfiyle, Özbek Türkçesinde “Ų,Ų” harfiyle gösterilir. Bu harf hem /o/ hem de /ö/ seslerini gösterdiği için, yazıda ince ünsüzlerle beraber kullanıldığında /ö/ sesini karşılar: *ķök* “mavi”, *ķöl* “göl”, *ķökiz* “öküz” vb. Yazıda bu harfin nasıl okunacağı ünsüzlerden çıkarılamıyorsa, metindeki anlamdan yararlanılır: *öç* “öç”, *söz* “söz”, *töş* “döş, bağır”, *tört* “dört” vb. (Mirzayev 1970: 60-61).

Calal-Abad ağızlarında sözcüğün her hecesinde bulunabilir: *Sovet ökmötü* *çıkıkdın giyin zälimder cok boldu*. “Sovyet hükûmeti kurulduktan sonra zalimler yok oldu.” (Toktogul-Kuşçu). *Başman öy dö* *çıgat* “Başımdan (daha) yukarı çıkıyor.” (Toktogul-Sayak).

II.1.8. Dudak ünlüsü /u/ sesi: Kalın, yuvarlak ve dar bir sestir. Dil geriye çekilir ve dudağın yardımıyla ses çıkarılır. Bu ses çıkarılırken dudak daha etkindir. Yanak daraltılır. Kırgız ve Özbek Türkçesindeki /u/ sesi gibidir. Kırgız ve Özbek yazı dilinde “Y,y” harfleriyle gösterilir. Özbek Türkçesinde bu harf aynı zamanda /ü/ sesini de karşıladığı için, kalın ünsüzlerle beraber kullanıldığı yerlerde /u/ sesini karşılar: *bukā* “boğa”, *suyıķ* “sıvı”, *uyķı* “uyku” vb. (Mirzayev 1970: 61).

Calal-Abad ağızlarında sözcüğün her hecesinde bulunabilir: *Asır uylar orudan sow* “Şu sıralar sığırlar hastalıktan kurtuldu.” (Karavan-Saruu). *Biyerde negizinen Kutçu çaşayt* “Buralarda eskiden beri Kutçu boyu yaşıyor.” (Lenin-Kutçu).

II.1.9. Dudak ünlüsü /ü/ sesi: İnce, yuvarlak ve dar bir sestir. Dilin ucu öne doğru uzatılır ve dil ön dişlere dayandırılarak ses çıkarılır. Dudak çok yuvarlanır ve büzülür. Kırgız ve Özbek Türkçesindeki /ü/ sesi gibidir. Kırgız yazı dilinde “Y,y” harfiyle, Özbek yazı dilinde “Y,y” harfleriyle gösterilir. Özbek Türkçesinde bu harf aynı zamanda /u/ sesini de karşıladığı için, ince ünsüzlerle beraber kullanıldığı yerlerde /ü/ sesini karşılar: *ķüz* “güz”, *ķüçük* “”, *ķüç* “güç, kuvvet, zor”, *bügün* “bugün” vb. Harfin hangi sesi karşıladığı ünsüzlerden anlaşılmadığı du-

rumlarda, metindeki anlamdan yararlanılır: *üy* “ev”, *ün* “ses”, *cün* “yün” vb (Mirzayev 1970: 62).

Calal-Abad ağızlarında sözcüğün her hecesinde bulunabilir: *Süttön munogu altı yüz elüw litir, ırayonduku toguz yüz elüw litir, uşundan aşkandan giyin määnetine çavandarga işτώwçülörgö beret*. “Buradaki süt altı yüz elli litredir. Bölgedeki dokuz yüz elli litredir. Fazlasını emeğine göre çobanlara ve işçilere veriliyor.” *Cügörü “mısır”* (Karavan-Saruu).

II.2. UZUN ÜNLÜLER

Kırgız edebî dilinde ve kuzey ağızlarında altı uzun ünlü vardır: /aa/, /ee/, /oo/, /öö/, /uu/, /üü/. Bu uzunluklar, sözcüğün anlamına etki ederler: *tala*- “soymak, yağmalamak”, *talaa* “bozkır, çöl, tarla”; *cek* “husumet, nefret”, *ceek* “kenar, kıyı”; *en* “genişlik, en”, *een* “ıssız”; *sol* “sol yan, sol taraf”, *sool*- “tükenmek, kurumak”; *or* “çukur, hendek”, *oor* “ağır”; *kön* “meşin, sahtiyen”, *köön* “gönül”; *suk* “kıskaç, haset”, *suuk* “soğuk”; *cün* “yün”, *cüün* “eklem yerleri” vb. (Dıykanov 1959: 50).

Kırgız Türkçesindeki uzun ünlülerin çoğunluğu aslî değil, ikincil uzunluklardır (Kasapoğlu-Çengel 2005: 44). Yazı dili olarak kullanımı henüz yeni olan Kırgız Türkçesi, konuşma dilindeki bazı ünsüzlerin düşürülmesiyle uzun ünlüler türetmiştir. Özbek Türkçesinde bu ünsüzler düşürülmediği için uzun ünlüler oluşmamıştır.

Kırgız Türkçesinde /e/ sesinin bulunduğu hecelerde /y/, /g/, /h/ seslerinin düşürülmesi neticesinde uzun /ee/ ünlüsü oluşmuştur: *eer* (Kır.) // *ägär* (Özb.) “eyer”, *eek* (Kır.) // *iyäk* “çene”, *meer* (Kır.) // *mehr* (Özb.) “mehir”, *meenet* (Kır.) // *mehnät* (Özb.) “azap, mihnet” vb.

Kırgız Türkçesinde /ü/ sesinin bulunduğu hecelerde /y/, /g/, /v/ seslerinin düşürülmesi neticesinde uzun /ee/ ünlüsü oluşmuştur: *döö* (Kır.) // *däv* (Özb.) “dev”, *sööm* (Kır.) // *sugäm* (Özb.) “karış”, *töö* (Kır.) // *tüiyä* (Özb.) “deve”, *köö* (Kır.) // *küiyä* (Özb.) “kurum, is”, *cöö* (Kır.) // *yayäv* (Özb.) “yayan” vb.

Kırgız Türkçesinde /a/ sesinin bulunduğu hecelerde /h/, /g/, /v/ seslerinin düşürülmesi neticesinde uzun /aa/ ünlüsü oluşmuştur: *boo* (Kır.) // *bâğ* (Özb.) “bağ”, *booz* (Kır.) // *boğâz* (Özb.) “boğaz”, *ooz* (Kır.) // *âğız* (Özb.) “ağız”, *muzoo* (Kır.) // *buzâğ* (Özb.) “Buzağı” vb.

Kırgız Türkçesinde /a/ sesinin bulunduğu hecelerde, bu sesteki sonraki /v/ sesi düşürüldüğünde uzun /oo/ ünlüsü türer: *doo* (Kır.) // *däv* (Özb.) “dava”, *coop* (Kır.) // *cävâb* (Özb.) “cevap, yanıt”, *ookat* (Kır.) // *ävkat* (Özb.) “yemek” vb.

Kırgız Türkçesinde /ı/, /i/, /u/, /ü/ ünlülerinin bulunduğu hecedeki söz sonu -k /-k, -g /-ğ seslerinin düşmesi neticesinde uzun /uu/ ve uzun /üü/ ünlüleri oluşur: *açuu* (Kır.) // *aççıq* (Özb.) “açık”, *ayuu* (Kır.) // *ayıtq* (Özb.) “ay”, *koyuu* (Kır.) // *koyuq* (özb.) “koyu”; *tirüü* (Kır.) // *tirik* (Özb.) “diri, canlı”, *keçüü* (Kır.) // *keçik* (Özb.) “İrmakta karşıdan karşıya geçilecek yer, geçit”, *kiçüü* (Kır.) // *kiçik* (Özb.) “küçük, küçücük” vb. (Kudaybergenov 1980:18-37).

A.N. Kononov *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka* (Moskva, 1960) adlı çalışmasında Özbek Türkçesinde aslı uzun ünlülerin olmadığını, ikincil uzunlukların ise üç şekilde oluştuğunu göstermektedir:

a. Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerdeki ayın ve hemzenin düşürülmesi neticesinde oluşan uzun ünlüler: *da'va* > *davâ* "dava", *f'il* > *fâil* "iş, eylem", *te'sir* > *tâäsir* "etki, tesir", *te'min* > *täämin* "temin" vb.

b. Alıntı sözcüklerde ünlülerden sonraki -h- sesinin düşürülmesiyle oluşan uzun ünlüler: *şehir* > *şähär* > *şäär* "şehir", *seher* > *sähär* > *säär* "seher", *zehr* > *zähär* > *zäär* "zehir" vb.

c. Söz içi ve sonundaki diftongların uzun ünlüye dönüşmesiyle oluşanlar: *okuv* > *okuu* "okuma, okumak", *sovuq* > *soouq* "soğuk" vb.

Kononov'un gösterdiği uzunluklar Özbek edebî dilinde değil, çeşitli ağızlarında bulunan uzun ünlülerdir (Dıykanov 1986: 34).

Çağdaş Özbek edebî dilinde yarım ünlü denilen /ä/ sesinden başka uzun ünlü yoktur. Genellikle Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerdeki uzunlukları karşılayan bu ses, Kırgız edebî dilinde uzun ünlülere denk gelir:

Sözcüğün Kökeni	Özbek Edebî Dili	Kırgız Edebî Dili
Farsça <i>dānā</i> >	<i>dānā</i>	<i>daana</i>
Farsça <i>nām</i> >	<i>nām</i>	<i>naam</i>
Arapça <i>sā'at</i> >	<i>sāāt</i>	<i>saat</i>
Arapça <i>ma'ārif</i> >	<i>māārif</i>	<i>maarif</i>
Arapça <i>tebā</i> >	<i>tābā</i>	<i>tabaa</i>

/ä/ sesi güney Kırgız ağızlarında var olan bir sestir. Calal-Abad ağızlarında da bu sese yakın uzun /ää/ sesi ile /ä/ sesi arası bir ses kullanılır (bk. /ä/ sesi). Bu ses güney Kırgız ağızlarına Özbek Türkçesinin etkisiyle girmiştir: *caza* (edb.dil.) // *cāzā* (ağız) "ceza", *dar* (edb.dil.) // *dār* (ağız) "darağacı", *adam* (edb.dil.) // *ādām* (ağız) "kişi, insan"; *ant* (edb.dil.) // *ānt* (ağız) "yemin, ant", *taş* (edb.dil.) // *tāş* (ağız) "taş", *bay* (edb.dil.) // *bāy* (ağız) "zengin" vb.

/ä/ ünlüsü dışında, Calal-Abad eyaletindeki ağızlarda görülen uzun ünlüler iki gruba ayrılmaktadır: "açık uzunluklar", "dudak uzunlukları".

II.2.1. Açık Uzun Ünlüler:

II.2.1.1. Calal-Abad Eyaletinin Birinci Grubunu Oluşturan Ağızlardaki Açık Uzun Ünlüler:

II.2.1.1.a. Calal-Abad eyaletinin birinci grubunu oluşturan Ketmen-Töbö vadisindeki Kırgızların dilindeki "açık" ve "dudak" uzunlukları, Kırgız edebî dili ve kuzey ağızlarındaki gibidir: *Kavanaak* it "ısırgan", Egin *talaası*. "Ekin ekilen tarla." *Sanaa* basıp cüröt, oy basıp cüröt. "Düşünüp, fikir tartıp duruyor." *Kıstın balası ceen* deyt. "Kızkardeşinin çocuğuna yeğen diyor." (Toktogul-Kıtay). Murap *suunun* başına getti, Murap *alıştın* başına getti deyt "Murat suyun başına gitti, Murap büyük

kanalın başına gitti, diyor.” (Toktogul-Sarttar). *Getgen gişi cüs bolso, carını gelse, elüüsü geldi deyvis ta* “Gidenler yüz kişi ise, yarısı geldiğinde, elli tanesi geldi, diyoruz.” (Toktogul-Kitay).

II.2.1.1.b. Ketmen-Töbö’de yaşayan Kırgızlardaki açık ve dudak uzunlukları Isık-Köl Kırgızlarının kullandığı gibidir: *köörük* “demirci köprüğü”, *ızaattayt* “iz-zet ikramda bulunuyor”, *köpüröö* “köprü” vb. (Bakinova 1955a: 38).

II.2.1.1.c. Calal-Abad eyaletinin birinci grubuna giren Ketmen-Töbö Kırgızlarında -An +AAk, -E+gEn sıfat-fiil ekleri ile oluşturulan sözcüklerde uzun ünlüler son hecede (*kavanaak, tavanaak, bereneek* gibi), Isık-Köl ağzında ise ikinci hecede bulunur (Bakinova 1955a: 39). Edebî dildeki kullanımda ekte uzunluk yoktur (Kudayvergenov 1980: 231): *süzöönök* uy “boynuzla toslayan inek”, *süzöögön* “tos vurmaya seven koyun”, *teveenek* at “tekmeleyen at”, *köröögön* “iyi gören” (Bakinova vd. 1958: 31).

II.2.1.1.ç. Diğer iki gruba oranla, Calal-Abad eyaletinin birinci grubunu oluşturan Ketmen-Töbö vadisindeki Kırgızların dillerinde uzun /ää/ ünlüsü sayılı sözcüklerde vardır. Kırgız edebî dilinde bu uzun ünlü yoktur: *Akıldı däänä deyvis*. “Akılı, zeki diyoruz.”. *Alardın bääri* getirip kaldı. “Onların hepsi gitti.” *Oy kääpir*, *gayda barasıñ dep, ayuunun adlına çıktım*. “Oy kâfir, nereye gidiyorsun diyip ayının karşısına çıktım.” *Därviz tättü şirin eken deyviz*. “Karpuz tatlı, hoş imiş diyoruz.” *Däämi şirin eken deyviz*. “Yemeği tatlıymış diyoruz.” *Näälät caman*. “Naalet kötü (şey).” *Määsi / määzi* “Mest ve galoşu.” (Toktogul-Sarttar).

II.2.1.1.d. Ketmen-Töbö vadisindeki Kırgızların dilinde uzun ünlülerin kısıldığı örnekler de vardır. Bu örnekler edebî dilde görülmez: *kaçanak* uy “(sürüden) kaçan sığır”, *kavanak* it “ısırgan köpek”, *cügörü arçıp...* “mısır temizleyip...” (Toktogul-Töböy). *Elü* kiyla *bata tугan ökmöttün gavı* “Devletin torbasına elli kilogram sığıyor.” (Toktogul-Kara Sokuçu).

II.2.1.1.e. Peşpeşe gelen iki sözcüğün birincisinin sonu uzun ünlü ile bitiyor, ikinci sözcük ünlü ile başlıyorsa; ikinci sözcüğün başındaki ünlünün etkisiyle, ilk sözcüğün sonundaki uzun ünlü kısılır. Bu özellik edebî dilde görülmez. Sadece konuşma dilinde görülmektedir: *taru aydaçu* “Darı ekti.”, *arpa aydaçu* “Arpa ekti.”, *konog aydaçu* “İtalyan darısı ekti.” (Toktogul-Sayak).

II.2.1.2. Calal-Abad Eyaletinin İkinci ve Üçüncü Gruplarını Oluşturan Ağızlardaki Açık Uzun Ünlüler:

II.2.1.2.a. Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü gruplarını oluşturan ağızlarda kullanılan açık /aa/, /ee/ ünlüleri, Kırgız edebî dili ve kuzey ağızlarındaki özelliklere sahiptir: *ayuu, ayuunun balasın kördük deer elek*. “Ayı ve ayının yavrusunu gördük, diye düşündük.” *Tişteek* at “dişleyen at”, *teveel* at “Tepikleyen, çifte vuran at”, *Kaçaag* uy “(sürüden) kaçan sığır”, *uruşçaak ayal* “kavgacı kadın” (Lenin-Kuşçu). *Beenin süttü* “aygırın sütü”. *Eek* “çene”, *ceek* “kenar, kıyı”. *Ooz-oozuna tiybege, eeg-eegine tiybege süyleek* “Ağzı ağzına, çenesi çenesine değmeyen geveze.” (Suzak-Kuşçu). *Saar menen geldi* “Seher vakti geldi.” (Ala-Buka-Bağış). *Saançılar*

süt *saap* aluwga tiyiş “Süt sağan kadınların südü sağması gerekir.” (Cañı-Col-Saruu).

II.2.1.2.b. Kırgız edebî dilinde olmayan, Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü gruplarındaki ağızlara özgü /ää/ ünlüsü, her iki grupta da benzer özellikleri sergiler. Edebî dilde bu sesin karşılığı uzun /aa/ ünlüsü, Özbek Türkçesinde ise yarım uzun ünlü /ä/ sesidir: *Burunza şäär deyvis ta.* “Frunze’ye şehir diyoruz.” *Määlimät* “bilgi”, *määlim* “bilinen, belli, malûm”. *İlgäri määlde* “önceki zamanlarda”. *Täärät alat ta* “Abdest alıyor.” (Lenin-Kuşçu). *Bir säät däm aldık* “Bir saat dinlendik.” (Bazar-Korgon-Munduz). *Iylaak bala, mitääm bala deyviz* “Çok ağlayan çocuğa açığöz, kurnaz çocuk diyoruz.” (Suzak-Bağış).

II.2.1.2.c. İkinci ve üçüncü gruba giren ağızlarda açık uzun /aa/, /ee/ ünlülerinin kısa söylendiği örnekler de vardır: *Çınar terek cayın-kışın başında dani tura veret, kar cagıça dele volot, kışta dele volot dani.* “Dağ kavağının yazın, kışın başında tohumu duruyor. Kışın kar yağana kadar da duruyor.” (Bazar-Korgon-Munduz). *Kaçagan uy, şum uy deyvis* “(Sürüden) kaçan sığra kurnaz sığır diyoruz.” (Lenin-Munduz). *Tavagan gişi* “Hazırcevap kişi”. *Sat altı, segizder urwakta iş çıgıp kaldı* “Saat altı, sekiz sularında iş bitti.” (Lenin-Orustar). *Meviz* (edb.dil: meebiz) (Cañı-Col-Saruu). *Bir nerse emp...* “Bir şeyi emip...” (edb.dil: eemp) (Ala-Buka-Kıtay). *Kesi* “bazısı” (edb.dil: keesi) (Ala-Buka-Moñol).

Benzer özellik Oş ağızlarında da vardır: *Ar tamını şıpırıp, pit därini-duz sevip pitin öltüröm, emesem ölüp-ölüp kalat ede* “Yaşadığı bütün yeri temizleyip bit ilacını, tuzu serpip bitini öldürüyorum. Yoksa ölüp gider.” (Bakinova 1955b: 28).

II.2.1.2.ç. Calal-Abad eyaletinin ikinci, üçüncü grubuna giren ağızlardaki açık uzun /ee/ ünlüsü her zaman uzun söylenmez. Bazen ünlülerin arasında bulunan /g/, /y/ sesleri düşürülmeden söylenir: *Uulum öydün egesi* (edb.dil: eesi) “Oğlum evin sahibidir.” (Ala-Buka-Kıtay), *Egerdi* (edb.dil: eerdi) *abdan saz gilasız, kuşpaş egerdi tokuysus, basmayıldı tartası* “Eğer çok güzel yapıyorsunuz, hoş eyer dokuyorsunuz. Eyer üzerinden geçen kolanı çektiyorsunuz.” (Lenin-Kuşçu). *Suu meylüün* (edb.dil: meelün, melüün) *bolup kalıptır.* “Su durulmuş.” *Meye* (edb.dil: mee) *eki bölünüp kaldı* “Beyin ikiye ayrıldı.” (Karavan-Bağış).

II.2.2. Uzun Dudak Ünlüleri:

II.2.2.1. Dudak ünlüleri Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarında, edebî dilde olduğu gibi uzun ünlüler şeklinde söylenir: *Taş oor.* “Taş ağır.” *Biyerlerde mal: töö bolot, cılkı bolot, koy, ečki bolot* “Buralardaki evcil hayvanlar deve, at, koyun ve keçidir.” (Ala-Buka-Kuşçu). *Kartöşkönü tuurayvis, kuuravis.* “Papatesi doğruyoruz, kurutuyoruz.” *Kuuray bicerde cok* “Kuray (içi kof bir bitki) buralarda yok.” (Karavan-Çotkara Bağış). *Et köp bolso, külçötay tuurayt ta. Etti da tuurayt.* “Et çoksa, küçük Özbek ekmeği gibi doğruyor, eti de doğruyor.” *Tuura aytıvatır.* “Doğru söylüyor.” *Undu cuurup kamır gılat* “Unu yoğurup hamur hâline getiriyor.” (Cañı-Col-Saruu). *Öödö çık balam.* “İyileş yavrum.” *Küyöögö bergen*

kızga çaçpäpiüktün segiz, on **talduusun** takkan “Gelin olan kıza saç saçağının sekiz on tanesini taktı.” (Bazar-Korgon-Munduz).

II.2.2.2. Eski Türkçe dönemine özgü –Ig /-Ik ekleri, çağdaş Kırgız edebî dilinde –g/-k sesleri düşürülüp uzun ünlü şeklinde kullanılır. Fakat Oş ağızları ve Calal-Abad’ın ikinci, üçüncü grubuna giren ağızlarda hem bu ekler hem de uzunluklar kullanılır: **Açıg** (/laçuu) *alma degende...* “Ekşi elma dediğinde...” (Cañı-Col-Saruu). *Cuda, kara suuk katıg* (/katuu). “Son derece sert kara soğuk.” **Ellik** (/elüü) “elli (50).” (Lenin-Munduz). *Savız, pıyaz aşka salavız, koyuk* (/koyuu) *bolso yam salavız, suyuuk ookat bolso yam salavız* “Havucu, soğanı yemeğe katarız. Katı yemek olsa da sıvı yemek olsa da katarız.” (Bazar-Korgon-Munduz). **Kattık** (/katuu) *bir nesre bolot.* “Sert bir şey olur.” *Däni cuda katıg* (/katuu) *bolot* “Tohumu çok sert olur.” (Suzak-Kuşçu).

II.2.2.3. Calal-Abad ağızlarının ikinci ve üçüncü grubunda, dudak ünlüsü seslerin ortasında bulunan /g/ sesinin korunduğu ve düşürüldüğü örnekler beraber kullanılır. Edebî dilde sadece uzun ünlü şekilleri kullanılır: *Basmaçılar çıkkın uvakta tündesi baylar öziünü **uglun**...* (/uul) “İsyancıların olduğu zamanda zenginler geceleyin kendi oğullarını... (Lenin-Bağış). *Biröün niçke, biröün **cogon*** (/coon) *deyvis, ononun kolu **cogon*** (/coon) *eken deyvis* “Birine ince diğere kalın diyoruz. Onun eli kalın diyoruz.” (Suzak-Kuşçu).

II.3. DİFTONGLAR

Özbek Türkçesi edebî dilinde –mâk mastar eki Kırgız Türkçesinde –oo /-öö, -uu /-üü şeklinde kullanılır. Calal-Abad ağızlarında –ow/-öw, -uw/-üw diftongları mastar eki görevindedir. Eski Türkçedeki –ağu/-egü ekleri Özbek Türkçesinde –k /-âv, Kırgız edebî dilinde –oo/-uu, Calal-Abad ağızlarında ise –ow/-öw şekline dönüşmüştür.

Bu özellikler bakımından Calal-Abad ağızları Kırgız edebî dili ve Özbek edebî dili arasında bir yerde bulunur.

II.3.1. Calal-Abad eyaletinin ikinci grubuna giren ağızlarında dudak uzunluklarıyla birlikte dudak diftongları (/ow/, /öw/, /uw/, /üw/) da kullanılır. Kırgız edebî dilinde diftong yoktur. Diftongların yerine uzun ünlüler kullanılır (/oo/, /öö/, /uu/, /üü/). Diftonglar Calal-Abad eyaletinin birinci bölgesi olan Ketmen-Töbö vadisindeki Kırgızlara ve üçüncü gruba giren ağızlara özgü bir özellik değildir. Kırgız ağızlarında uzun ünlüler diftonglara oranla daha baskın olarak kullanılmaktadır.

Calal-Abad (İkinci grup)	Kırgız Edebî Dili	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
<i>açuw</i>	<i>açuu</i>	<i>äççik</i>	“hiddet, öfke; acı”
<i>altow</i>	<i>altoo</i>	<i>ältâv</i>	“altı tane”
<i>aşuw</i>	<i>aşuu</i>	<i>âşmâk</i>	“geçmek; geçit”
<i>aydow</i>	<i>aydoo</i>	<i>aylamâk</i>	“kovma, kovalama”
<i>aytuwçu</i>	<i>aytuuçu</i>	<i>aytmâkçi</i>	“hikâye anlatıcı, konuşmacı”
<i>ayuw</i>	<i>ayuu</i>	<i>äyik</i>	“ay”

<i>bel bow</i>	<i>bel boo</i>	<i>belbâğ</i>	"kuşak, kemer"
<i>beşöw</i>	<i>beşöö</i>	<i>beşâv</i>	"beş tane"
<i>biröw</i>	<i>biröö</i>	<i>birâv</i>	"bir tane"
<i>calkow</i>	<i>calkoo</i>	<i>tänbäl, işyâkmäs</i>	"tembel"
<i>caylow</i>	<i>cayloo</i>	<i>yäylâv</i>	"yaylak"
<i>cel bow</i>	<i>cel boo</i>	<i>(yel) bâğ</i>	"Rüzgâr bağı, Kırgız çadırlarında rüzgâra karşı çadırı tutan bağ."
<i>cetöw</i>	<i>cetöö</i>	<i>yettâv</i>	"yedi tane"
<i>colowçu</i>	<i>colooçu</i>	<i>yolâvçi</i>	"yolcu"
<i>çulgow</i>	<i>çulgoo</i>	<i>çulğamâk</i>	"kuşatma, sarma"
<i>darow</i>	<i>daroo</i>	<i>dârrâv</i>	"çabuk, tez"
<i>egüw</i>	<i>egüü</i>	<i>ekmâk</i>	"tohum ekme, serpmek"
<i>eköw</i>	<i>eköö</i>	<i>ikkâv</i>	"iki tane"
<i>eliw</i>	<i>eliü</i>	<i>ellik</i>	"elli"
<i>izildöw</i>	<i>izildöö</i>	<i>izlâmâk</i>	"araştırma, inceleme"
<i>kançow</i>	<i>kançoo</i>	-	"bir cilt hastalığı"
<i>kıştow</i>	<i>kıştoo</i>	<i>kışlâv, kışlâk</i>	"kışlamak, kışlak"
<i>kiçüw</i>	<i>kiçüü</i>	<i>kiçik</i>	"küçük, yaşça küçük"
<i>korow</i>	<i>koroo</i>	<i>körä</i>	"koyun ağılı, barınağı"
<i>kösöw</i>	<i>kösöö</i>	-	"ocak ateşini kontrol etmek için kullanılan değnek"
<i>küyöw</i>	<i>küyöö</i>	<i>küyâv</i>	"güveyi, damat"
<i>muzow</i>	<i>muzoo</i>	<i>buzâk</i>	"buzacağı"
<i>okuw</i>	<i>okuu</i>	<i>okış, okımâk</i>	"okuma"
<i>sakow</i>	<i>Sako</i>	<i>sâkâv</i>	"peltek, pepe"
<i>saktow</i>	<i>saktoo</i>	<i>saklamâk</i>	"koruma, saklama"
<i>sow</i>	<i>soo</i>	<i>sâğ, esân</i>	"sağ, esen"
<i>suw</i>	<i>suu</i>	<i>suu</i>	"su"
<i>şaylow</i>	<i>Şayloo/sayloo</i>	<i>säylâv</i>	"seçim, seçme"
<i>tanow</i>	<i>tanuu</i>	<i>inkâr</i>	"inkâr etmek"
<i>taruw</i>	<i>taruu</i>	<i>tarık</i>	"darı"
<i>tirüw</i>	<i>tirüü</i>	<i>tirik</i>	"diri"
<i>tow</i>	<i>too</i>	<i>tâğ</i>	"dağ"
<i>törtöw</i>	<i>törtöö</i>	<i>törtöw</i>	"dört tane"
<i>töw</i>	<i>töö</i>	<i>tüyâ</i>	"deve"
<i>tüzüw</i>	<i>tüzüü</i>	<i>tüzüv</i>	"derleme, düzenleme"
<i>uluw</i>	<i>uluu</i>	<i>uluğ</i>	"büyük, ulu; ejder"
<i>uruw</i>	<i>uruu</i>	<i>uruğ</i>	"kabile, boy"
<i>üçöw</i>	<i>üçöö</i>	<i>üçâv</i>	"üç tane"
<i>üzüw</i>	<i>üzüü</i>	<i>uzmâk</i>	"koparma, kesme"

II.3.2. Calal-Abad eyaletinin üçüncü grubuna giren ağızlarında dudak uzunlukları baskın olarak kullanılır. Bununla beraber, aynı grupta yer alan Lenin, Bazar-Korgon bölgelerinde, Özbeklerle sınır olan yerlerde ve Suzak bölgesindeki İçkiliklerde diftonglara da rastlanmaktadır:

<i>Calal-Abad</i> <i>(Üçüncü Grup)</i>	<i>Kırgız</i> <i>Edebî Dili</i>	<i>Özbek</i> <i>Edebî Dili</i>	<i>Sözcüğün Anlamı</i>
<i>aydow</i>	<i>aydoo</i>	<i>aylamâk</i>	"kovma, kovalama"

<i>büröw</i>	<i>büröö</i>	<i>birâv</i>	"biri, bir tane"
<i>cuw</i>	<i>cuu</i>	<i>yuvmâk</i>	"yıkamak"
<i>çöwöt</i>	<i>çööt</i>	-	"yağmur sularının biriktiği küçük oyuklar"
<i>darow</i>	<i>daroo</i>	<i>därrâv</i>	"çabuk, tez"
<i>kırgowul</i>	<i>kırgool</i>	<i>kırğâvul</i>	"sülün kuşu"
<i>owkat</i>	<i>ookat</i>	<i>âvkat</i>	"yemek, aş"
<i>palow</i>	<i>paloo</i>	<i>palâv</i>	"pilâv"
<i>sowdager</i>	<i>soodager</i>	<i>sâvdâgâr</i>	"tüccar"
<i>suw</i>	<i>suu</i>	<i>suv</i>	"su"
<i>taruw</i>	<i>taruu</i>	<i>tarık</i>	"darı"
<i>tow</i>	<i>too</i>	<i>tâğ</i>	"dağ"
<i>uruw</i>	<i>uruu</i>	<i>uruğ</i>	"kabile, boy"

II.3.3. Diftonglar sadece yalın veya kök sözcükte değil, eklerde de görülür: *Onow çoñ tow munogu eçkilüw degen tow*. "Oradaki büyük dağ, işte bu keçili denilen dağdır." *Tämäkini tayarlap koyduk, birinci üzüwnü kütüp turawıs* "Türünü hazırlayıp koyduk. İlk kesimi bekliyoruz." (Ala-Buka-Kuşçu). *Cetimişten cetöwdü berdi*. "Yetmiş taneden yedisini verdi." *Uşul üçöw ele*. "Bu üçü idi." *Törtöwgö cetti okşoyt*. "Dördüncüye yedi benziyor." (Karavan-Bağış). Üç erkek, üç kız *altow* "Üç erkek üç kız altı tanedir." (Cañı-Col-Saruu).

Benzer örnekler seyrek de olsa üçüncü grupta da vardır: *büröw*, *ököw*, *üçöw*, *törtöw*, *beşöw*, *altow*, *cetöw* (Lenin-Bağış). *Kar içegi* "karnı bağırsak", *mayluw içegi* "yağlı bağırsak" (Bazar-Korgon-Munduz).

II.3.4. Diftonglar, Calal-Abad eyaletinin ikinci grubuna giren ağızlarda baskın olarak kullanılmaktadır. Bazar-Korgon ve Suzak bölgelerinde çok yaygın olan diftong kullanımı, ikinci gruba giren diğer bölgelerde daha seyrek. Bazar-Korgon ve Suzak kadar olmasa da Lenin bölgesinde diftong kullanımı Ala-Buka ve Karavan bölgelerine göre daha yaygındır.

II.3.5. İkinci ve üçüncü gruba giren ağızlarda dudak diftonglarının ünsüzü (/w/ sesi) konuşma dilinde düşürülür. Bu durumda onlar tam diftonglara veya Kırgız edebî dilindeki dudak uzunluklarına denk gelmez; kısa dudak ünlüsü olarak telaffuz edilir: *Bor oru degen käsäl bar ele*. "Karaciğer ağrısı denilen bir hastalık var." *Arpa, buuday, sulu yam aydayt, tölkü taru cok* "Arpa, buğday, yulaf ekıyor. Tohumluk darı yok." (Ala-Buka-Kuşçu). Kızımın *küyösü* keldi "Kızımın damadı geldi." (Lenin-Bağış). *Buday aydayt, taru-paru oşol ele egin bışat* "Buğday eker, darımarı gibi ekinler yetişir." (Bazar-Korgon-öydöçekt). *Todun başında bolgon* "Dağın tepesinde olur." (Cañı-Col-Saruu).

II.3.5. Kırgız edebî dilindeki *-uu+r* eklerinin dizilişinde görünen uzunluk, Calal-Abad eyaletinin ikinci grubunda *-u+y+r* şeklinde kullanılır. Bu kullanım ikinci grubu, birinci ve üçüncü gruptan ayıran en önemli özelliklerden biridir: *tuyra // tuura* (Özb. Toğrı) "doğru" (Ala-Buka). *Kuyruyuz, kâmpir menen kuyruyuz*, (Özb. *qavur-*) *pışıravız*. "Kızartıyoruz, koca karıyla kızartıyoruz, pişiriyor-

ruz.” *Kılın suyrıyt.* (Özb. *Suğur-*) “Kılını çekip çıkarıyor.” *Bel oruwga tuz kuyrup tartçu ele* “Bel ağrısına tuz kavurup (sırtına şişe) çekerdi.” (*Ala-Buka-Moñol*).

II.4. ÜNLÜ UYUMU (Düzlük-Yuvarlaklık)

Kırgız Türkçesi edebî dili, bütün Türk lehçeleri içinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna en sadık olan lehçedir. Öte yandan Özbek Türkçesi edebî dilinde bu uyumun olmadığını görüyoruz. Gerek Türkçe gerekse alıntı sözcüklerde; sözcük kök ve gövdelerinde, eklerle kök ve gövde arasında düzlük-yuvarlaklık uyumu bozulmuştur: *ölik, hökiz, hoşin, korkınç, oyun, ögit, uzunlık, üzüksiz, uçış; huddi, hâsıl, isbât, müdir, nâzik, müfti; tur-dı, bol-ib, köz+i, pul+ning, yâman+mi* vb. (Coşkun 2000: 23-24).

Calal-Abad eyaletindeki ağızlarda düzlük-yuvarlaklık uyumu temel olarak korunmaktadır. Bu yönüyle Kırgız edebî dili ve kuzey ağızlarıyla benzeşirler. Buna rağmen bazı durumlarda düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulduğu bölgeler de vardır: *Cügen* (cügön) *salat, eer tokumdu salıp cuda yam cazap alar ele*. “Gemi geçirir, eyer takımını hemencecik yapar, takıp çıkıverirdi.” *üyler* (üylör) “evler”, *Cügürgen* (cügürgön) *bala kelatırı*. “Koşuşturan çocuk geliyor.” *Kelin bolup tüşken* (tüşkön) *cerivis üşyer* “Gelin olduğumuz yer burasıdır.” (*Ala-Buka, Moñol*). *Ömürdeş* (Ömürdöş) *özübüzdün dostuvuz* “Ömürdeş bizim dostumuzdur.” (*Ala-Buka-Kuşçu*). *Bizdin ata-bavavız koy gütken* (kütköñ) *emes, kara mal, cılkı, azıraak ečki-pečki kütembiz* (kütömbüz) “Bizim atalarımız dedelerimiz koyun gütmemiş. Sığır, at, biraz da keçi falan güderiz.” (*Bazar-Korgon-Munduz*). *Ookattı üyden* (üydön) *barıp içevis* “Yemegiimizi evde yeriz.” (*Lenin-Bağış*). *Kara goyun dümpüldek* (dümpöldök) “kurt ve koyun oyunu” (*Lenin-Kıpçak*).

II.5. ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

Calal-Abad ağızlarında bazı ünlülerin kendi aralarında değiştikleri görülmüştür. Bu değişimleri gruplara göre ayırıp Kırgız ve Özbek edebî dili ile karşılaştırılmıştır:

II.5.1. Birinci Gruptaki Ünlü Değişmeleri:

II.5.1.1. Kırgız edebî dilinde bulunan bazı sözcüklerdeki /ı/ ünlüsü, Calal-Abad eyaletinin birinci grubuna giren Ketmen-Töbö Kırgızlarının ağızlarında /u/ ile söylenmektedir:

Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (Birinci Grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
<i>akın</i>	<i>akun</i>	<i>âkın</i>	“ozan”
<i>akır</i>	<i>akur</i>	<i>âhır</i>	“son, nihayet”
<i>ılaaçın</i>	<i>ılaçun</i>	<i>lâçin</i>	“doğan (kuş)”
<i>mıktı</i>	<i>mıktu</i>	<i>mıktı</i>	“kuvvetli, sağlam”
<i>munday</i>	<i>munday</i>	<i>bundây</i>	“böyle, bunun gibi”

II.5.1.2. Kırgız edebî dilinde bulunan “birok” sözcüğündeki /o/ ünlüsü, Calal-Abad eyaletinin birinci grubuna giren Ketmen-Töbö Kırgızlarının ağızlarında /a/ ile söylenmektedir. Bu özellik itibarıyla birinci gruba giren ağızlar Kırgız edebî dili ile Özbek edebî dili arasında bir yerdedir: *birok* (edb.dil) ~ *birak* (ağız) ~ *birâk* (Özb.) “ama, lâkin, fakat”.

II.5.1.3. Kırgız edebî dilinde bulunan bazı sözcüklerdeki /e/ ünlüsü, Calal-Abad eyaletinin birinci grubuna giren Ketmen-Töbö Kırgızlarının ağızlarında /a/ ile söylenmektedir:

Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (Birinci Grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
<i>dokument</i>	<i>dokuman</i>	<i>dokumen, hüccât</i>	“dokuman, belge.”
<i>eki açekey</i>	<i>ekaçakey</i>	-	“ikiye ayrılmış”
<i>kementay</i>	<i>kemantay</i>	-	“keçeden yapılan üst giyim.”
<i>mektep</i>	<i>maktep</i>	<i>mäktäb</i>	“okul”

II.5.1.4. Kırgız edebî dilinde bulunan bazı sözcüklerdeki /a/ ünlüsü, Calal-Abad eyaletinin birinci grubuna giren Ketmen-Töbö Kırgızlarının ağızlarında /e/ ile söylenmektedir:

Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (Birinci Grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
<i>çatak</i>	<i>çatek</i>	<i>çatâk</i>	“kavgacı, kavga”
<i>magazin</i>	<i>megezin</i>	<i>mäğâzin</i>	“mağaza”
<i>medal</i>	<i>medel</i>	<i>medâl</i>	“madalya”

II.5.1.5. Kırgız edebî dilinde bulunan bazı sözcüklerdeki /ö/ ünlüsü, Calal-Abad eyaletinin birinci grubuna giren Ketmen-Töbö Kırgızlarının ağızlarında /e/ ile söylenmektedir:

Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (Birinci Grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
<i>cügön</i>	<i>cügen</i>	<i>yügän</i>	“oyan, gem”
<i>cügörü</i>	<i>cügeri</i>	<i>mäkkä cülhâri</i>	“mısır”
<i>übölük</i>	<i>üvelik</i>	<i>oklâv</i>	“oklava”

II.5.2. İkinci ve Üçüncü Gruptaki Ünlü Değişmeleri:

II.5.2.1. Kırgız edebî dilinde bulunan bazı sözcüklerdeki /ı/ ünlüsü, Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarında /a/ ile söylenmektedir:

Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (İkinci, Üçüncü Grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
<i>cığaç</i>	<i>yagaç</i>	<i>yâğâç</i>	“ağaç”
<i>cıñaylak/cılañ ayak</i>	<i>cañaylak</i>	<i>yäläng âyâk</i>	“baldırı çıplak, yalın ayak”
<i>çıgım</i>	<i>çıgan</i>	<i>çıgım</i>	“masraf, eksilme”
<i>mınakey</i>	<i>manakey</i>	<i>mänäkey</i>	“işte”

tışkari

taşkari

tüşkari

“dışarı”

II.5.2.2. Kırgız edebî dilinde bulunan bazı sözcüklerdeki /a/ ünlüsü, Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarında /ı/ ile söylenmektedir:

Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (İkinci, Üçüncü Grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
akak	akık	âkik, kâhrûbâ	“kehrûbar, akik taşı”
badırañ	badırñ	bâdring	“salatalık”
kara içegi	karı içegi	içäk	“karnı bağırsak”
taşta-	tışta-	tüşlä-	“atmak, dışlamak”
tuura	turi	toğrı	“doğru”

II.5.2.3. Kırgız edebî dilinde bulunan bazı sözcüklerdeki /ı/ ünlüsü, Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarında /u/ ile söylenmektedir:

Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (İkinci, Üçüncü Grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
akın	akun	âkın	“ozan”
akır	akur	âhır	“son, nihayet”
barkıt	barkut	bârlıt	“kadife”
çilgay (tur-)	çulgay (tur-)	çulğa (tur-)	“kuşatmak, sarmak”
ıktıt-	ıktut-	hıçık tut-	“hıçkırmak, hıçkırık tutmak”
mıktı	mıktuu	mıktı	“kuvvetli, sağlam”
munday	munday	bundây	“böyle, bunun gibi”

II.5.2.4. Kırgız edebî dilinde bulunan bazı sözcüklerdeki /ı/ ünlüsü, Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarında /i/ ile söylenmektedir:

Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (İkinci, Üçüncü Grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
Abdirayım	Abdirâyım	Âbdirâhim	“Abdurrahim, erkek adı”
çık	çik	çiy // nâm	“nem, rutubet”
ıras	iräs	hâkikât// râst	“doğru, hakikat”

II.5.2.5. Kırgız edebî dilinde bulunan bazı sözcüklerdeki /ö/ ünlüsü, Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarında /e/ ile söylenmektedir:

Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (İkinci, Üçüncü Grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
cügön	cügen	yügän	“oyan, gem”
cügörü	cügeri	cuğâri	“mısır”
cürök	cürek	yüräk	“yürek”
çüpörök	çüperek	lâtâ püttä//çüprä	“paçavra”
düynö	düyne	dunýä	“dünya”
kögüçkөн	kögüçken	käptär	“güvercin”
köpürö	köpüre	köprik	“köprü”
künöö	küne	günäh	“günah”

kürök	kürek	küräk	“kürek”
mürdö	mürde	mürdä	“kabir, mezar”
süzmö	süzme	süzmä	“bir peynir türü”
üzöñgü	üzeñgi	üzängi	“üzengi”

II.5.2.6.. Kırgız edebî dilinde bulunan bazı sözcüklerdeki /e/ ünlüsü, Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarında /i/ ile söylenmektedir:

Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (İkinci, Üçüncü Grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
deyre	deyri	ķädär	“kadar”
eç nerse	iç nerse	heç narsä	“hiçbir şey”
erece	irece	-	“marangoz ve dülgerlerin çizgi yaptıkları tebeşirli ip; çırpı, kaide.”
ičege	ičegi	ičäk	“bağırsak”
meyman	miyman	mehmân	“misafir, konuk”

II.6. ÜNSÜZLER

Özbek Türkçesi edebî dilindeki ünsüzler şunlardır: /b/, /v/, /g/, /d/, /c/, /z/, /y/, /k/, /l/, /m/, /n/, /p/, /r/, /s/, /t/, /f/, /h/, /ç/, /ş/, /ğ/, /ñ/, /k/, /ts/.

Kırgız Türkçesi edebî dilindeki ünsüzler ise şunlardır: /b/, /v/, /g/, /d/, /c/, /z/, /y/, /k/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /p/, /r/, /s/, /t/, /f/, /h/, /ç/, /ş/, /ts/, /şç/.

İki lehçe arasında ünsüzleri gösteren harfler bakımından farklılıklar vardır. Kırgız Türkçesi edebî dilinde “H, h” harfiyle gösterilen /ñ/ sesi, Özbek Türkçesi edebî dilinde Çağatay yazı dili geleneğinin etkisiyle iki harfle (Һ) gösterilir.

Kırgız edebî dilinde /g/ ve /ğ/ sesleri tek harfle (Г, г) gösterilirken, Özbek edebî dilinde iki harfle (/g/ sesi için “Г, г”, /ğ/ sesi için “Ғ, ғ”) gösterilir. Aynı şekilde Kırgız edebî dilinde /k/ ve /k/ sesleri için tek harf (К, к) kullanılırken, Özbek edebî dilinde iki harf (/k/ sesi için “Қ, қ”, /k/ sesi için “К, к”) kullanılır.

Kırgız edebî diline Rusça sözlerin yazılımı kanalıyla giren “ıı” harfi Özbek edebî dilinin alfabe sisteminde yoktur. Bu ses için iki harf (иıı) kullanılır.

Özbek edebî dilinin alfabe sistemindeki “h, h” harfi ve bu harfin karşılığı “h” sesi Kırgız edebî dilinde kullanılmaz.

Ünsüzlerin sınıflandırılması her iki lehçede de aynıdır:

Tonlular: /b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/ (Kırgız edebî dilinde harf yok ama ses var.), /j/ (Rusça sözcükler için), /l/, /m/, /n/, /ñ/ (Özbek edebî dilinde harf yok ama ses var.), /r/, /v/, /y/, /z/.

Tonsuzlar: /ç/, /f/, /h/, /k/, /k/ (Kırgız edebî dilinde harf yok ama ses var.), /p/, /s/, /ş/, /t/, /ts/, (Kırgız /şç/), (Özbek /h/).

Çift dudak ünsüzleri: /b/, /m/, /p/.

Diş-dudak ünsüzleri: /f/, /v/.

Diş eti ünsüzleri: /d/, /l/, /n/, /r/, /s/, /t/, /z/, /ts/.

Diş eti-ön damak ünsüzleri: /c/, /ç/, /j/, /ş/, /şç/, /y/.

Ön damak ünsüzleri: /k/, /g/.

Art damak ünsüzleri: /ğ/, /h/, /ğ/, /ñ/.

Küçük dil ünsüzü: /k/.

Gırtlak ünsüzü: /h/.

Kırgız ve Özbek edebî dilinin alfabe sisteminde /j/ sesi için ayrı bir harf kullanılmaz. İki lehçede de özellikle Rusça kanalıyla giren sözcüklerde “Ж, ж” harfi /j/ sesini karşılar. Özbek Türkçesinde *âcdâr* “ejder”, *mücdâ* “müjde” sözcüklerinde bu harf /j/ sesine çok yakındır (Coşkun 2000: 11-18; Kasapoğlu-Çengel 2005: 53-55).

Calal-Abad eyaletindeki ağızlarda bulunan ünsüzler ile Kırgız edebî dilindeki ve kuzey ağızlarındaki ünsüzler temelde aynıdır. Fakat Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarında, edebî dilden farklı üç ünsüz ses vardır: /w/, /h/, /h/.

II.6.1. Çift dudak /w/ sesi:

/w/ sesi çıkarılırken dudaklar birbirine değer gibi durur. Dudaklar yuvarlanır, dilin orta bölümü yukarı kaldırılır ve ileri doğru uzatılır. Hava, ağız boşluğundan sızıp çıkar. /b/ sesine göre, /w/ sesi çıkarılırken hava daha etkindir. Kırgız ve Özbek edebî dilinde bu ses herhangi bir harfle gösterilmez ve kullanılmaz.

Kırgız edebî dilinde Rusça kanalıyla giren dış-dudak /v/ sesi ve güney ağızlarında kullanılan çift dudak /w/ sesi vardır (Dıykanov 1986: 61). Özbek Türkçesinde de Rusça kanalıyla giren dış-dudak /v/ sesi (*vagon*, *arhiv vb.*) ile Arapça ve Farsça alıntı sözcüklerden giren çift dudak /w/ sesi mevcuttur. Ancak edebî dilde çift dudak ünsüzü, dış-dudak ünsüzü şeklinde telaffuz edilir ve yazı dilinde de bu şekilde gösterilir. Ağızlarda ise çift dudak ünsüzünün kullanımı korunmaktadır: *wâht* “vakit, zaman”, *dâwâl* “davul”, *kâwın* “kovun” vb. (Şääbdurâhmânov 1962: 79).

Bu ses Kırgız Türkçesinde güney ağızlarına özgü bir sestir. Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarında anlam farklılıklarında da etkenidir: *wak* “zaman, vakit”, *bak* “bağ, bahçe”.

Calal-Abad eyaletinin üçüncü grubuna giren ağızlarda diftong belirgin olmadığı için /w/ sesi genellikle söz başında görülür. Kuzey Kırgız ağızlarındaki gibi kullanımlarına da rastlanabilir.

Calal-Abad eyaletinin birinci grubunu oluşturan ağızlardaki Toktogul ve Üç-Terek bölgesindeki; ikinci ve üçüncü gruba giren bütün ağızlardaki diftonglarda bulunur: *Oşonun birtuugan ecesi bolom, menen küçüw*. “Onun ablasıyım, benden küçük.” *Cel bow üydün bowu, onogular bilbeyt, boz üy tikkender bilet ko* “Rüzgâr ipi çadırın bağıdır. Onlar bilmezler, boz ev (Kırgız çadırı) kuranlar bilir.” (*Ala-Buka-Bağış*). *Mayda uruw köp*. “Küçük kabileler çoktur.” *Aflatunda başka saruw uruusu dep koyot. Kızıl-Tuw ol saruw bolot*. “Eflatun boyunda olan diğer Saruu boyu, diyor. Kızıl Tuw boyu bu Saruu boyuna mensuptur.” (*Karavan-Bağış*).

II.6.2. /h/ sesi: Gırtlak ünsüzüdür. Özbek edebî dilinde kullanılan bu ses Kırgız edebî dilinde ve kuzey ağızlarında kullanılmaz. Bu sesin tam karşılığı Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerdeki /h/ ve /h/ sesleridir. Söz başında kullanıldığında Kırgız edebî dili bu sesi düşürür:

Sözcüğün Aslı	Özbek Edebî Dili	Kırgız Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
Arapça hâl >	hâl	al	"hâl, durum"
Farsça her >	hâr	ar	"her"
Arapça harf >	hârf	arip	"harf"
Arapça helâl >	hâlâl	alal // adal	"helâl"

Söz ortasında bazen düşer bazen de /k/, /y/, /h/ seslerine dönüşür:

Sözcüğün Aslı	Özbek Edebî Dili	Kırgız Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
Arapça muhkem >	mühkâm	bekem	"sağlam, güçlü"
Arapça rahmet >	râhmât	ırahmat	"teşekkür"
Farsça mihr >	mehr	meer	"mihir"
Arapça zihn >	zelh	zeen // zeyin	"zihin, akıl"
Arapça şehir >	sâhâr	saar	"seher"
Arapça mühür >	mühür	möör	"mühür"
Farsça mihmân >	mehmân	meyman	"misafir, konuk"

Söz sonunda bazen düşer bazen de /k/, /h/ olur:

Sözcüğün Aslı	Özbek Edebî Dili	Kırgız Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
Farsça siyâh >	siyâh	siya	"siyah, kara"
Farsça şah >	şâh	şak	"şah"
Arapça rûh >	ruh	ruh	"ruh"

Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarda seyrek olarak rastlanır ve Özbek Türkçesindeki gibi söylenir: Emi **zahar** boldu "Şimdi seher oldu." (Ala-Buka). **Har** kim oyloyt cakşılık... "Her kim iyilik düşünüyorsa...", ...degenden giyin **hamma** cogun aytat. "...dedikten sonra hepten ağır konuşuyor." (Bazar-Korgon-Munduz). **Hazır** yigirmä altıga çıktım "Şimdi yirmi altı yaşına girdim." (Lenin-Çoñ Bağış).

II.6.3. /h/ sesi: Art damak ünsüzüdür. Kırgız edebî dilinde ve Rusçada "x" harfiyle gösterilen sese benzer. Fakat bu sestten daha hırıltılı çıkarılır. Arapça ve Farsça sözcüklerdeki /h/ sesinin aynısıdır. Özbek edebî dilinde kullanılan bu ses, Kırgız edebî dilinde /k/ sesine dönüştürülür:

Sözcüğün Aslı	Özbek Edebî Dili	Kırgız Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
Arapça haber >	hâbâr	kabar	"haber"
Arapça halk >	hâlk	kalk	"halk, ahali"
Arapça hamîr >	hâmîr	kamur	"hamur"
Arapça hancer >	hâncâr	kancar	"hançer"
Arapça hînâ >	hînâ	kına	"kına"
Arapça âhir >	âhîr	akır	"son, nihayet"
Arapça ihlâs >	ihlâs	ıklas	"ihlâs"

Arapça ihtiyâr >	<i>iẖtiyâr</i>	<i>ıktıyar</i>	“ihtiyar; irade; arzu”
Arapça mizâh >	<i>müzâh</i>	<i>mazaḱ</i>	“mizah”

Kırgız dilinin güney ağızlarına özgü bir sestir. Calal-Abad ağızlarında da bu sesi görmek mümkündür. /h/ sesi güney Kırgız ağızlarına komşu lehçe olan Özbek Türkçesi aracılığıyla diğer dillerden (Arapça, Farsça, Tacikçe) girmiştir:

: ... *hoḱon* egeri degen bolot “Hokand eyeri denilir.” (Ala-Buka-Kuşçu). *Kök-Taştın suuru kara bolot, suusar kanday bolso ḱudu oşondoy bolot.* “Kök-Taş’ın dağ sıcanı kara olur, zardava nasıl ise o da ona benzer.” *ḱat* keldi “Mektup geldi.” (Ala-Buka-Moñol). Co, neme dep *ḱapa* boldum. “Yahu, ne diye üzöldüm!” *Aḱun* adam eken dedik “Akın (ozan) imiş, dedik.” (Lenin-Çoñ Bağış).

II.6.4. Çift Dudak /b/ Sesi: Calal-Abad ağızlarındaki söz başı /b/ sesinin kullanımı, kuzey Kırgız ağızları, Kırgız ve Özbek edebî dilleri ile aynıdır: *Bıyl bütün cüs maldı bölbödük, kırk maldı gana böldük.* “Bu yıl yüz tane malın hepsini ayırmadık. Kırk tanesini ayırdık.” *Andan başka käsäl bolot, emi iç käsäl bolot, öpködön bolot* “Ondan sonra başka bir hastalığa yakalanıyor. Şimdiki iç hastalığı, akciğer hastalığı.” (Karavan-Saruu).

II.6.4.1. Calal-Abad ağızlarında genel olarak /b/ baskın olarak kullanılır: *Burun (murun) ayılğan da.* “Önceden söylendi ki.” *Böön (möön) içegi deyvıs.* “Kırkbayır bağıracağı diyoruz.” (Ala-Buka-Saruu). Beş *banca (mança)* “beş parmak”, *koldun buunu(muunu)* “elin boğumları” (Lenin-Kuşçu).

Bunun yanında, edebî dilde ve kuzey ağızlarında söz başı /b-/ sesi, Calal-Abad ağızlarındaki bazı kullanımlarda /m-/ sesine dönüşmüştür: *Menden cıl moyunça kolumda beş cüs otus baş mal bar.* “Yıl boyunca benim elimde beş yüz otuz büyükbaş hayvan olur.” (Karavan-Saruu). *Kökmörü bolgon.* “Bozkurt idi.” (Lenin-Cadiger).

II.6.4.2. Arapçadan alınan ve güney Kırgız ağızlarına Özbek Türkçesi aracılığıyla giren “mäkkäm (<muḱkem)” sözü, edebî dilde ve kuzey ağızlarında /b/ ile söylenir: *bekem* “sağlam, dayanıklı”. Calal-Abad ağızları bu yönüyle Özbek Türkçesinin etkisi altındadır (mäḱkäm): *Mäkkäm bolsun deyt.* “Sağlam olsun, diyor.” (Karavan-Bağış). *İleki (eleçek) mäkkäm bolot.* “Kadın sarığı sağlam olur.” (Bazar-Korgon-Munduz).

II.6.4.3. Söz içinde ünlülerden sonra ve /r/, /l/, /y/ ünsüzlerinden sonra gelen /b/ sesi; Calal-Abad ağızlarında /v/ sesine dönüşür. Bu ses ayrı bir ses değil, /b/ sesinin bir varyantıdır. Özbek Türkçesinde de bu özellik görülür (därvâzä, pälvân // päḱlävân): *Cürvöy bazalvay galıptır baykuş deyt.* (edb.dil: cürböy basıp albay) “Yürüyemez, ayağı üzerine basamaz oldu zavallı, diyor.” *Darvaza* (edb.dil: darbaza). “Sokak kapısı” *Aman Palvan* (edb.dil: balban) degen bir basmaçı çıkan “Aman Pehli-van namında bir isyancı çıktı.” (Ala-Buka-Kuşçu).

II.6.4.4. Arapça *ḱıymet* sözcüğü Özbek Türkçesinde gerileyici benzeşme hadisesiyle *ḱımmât* şeklini almıştır. Özbek Türkçesinde sözcüğün iki türlü kullanımı

vardır. Kıymät şeklinin anlamı “değer, soyut anlamda değer” demektir. Kımmät şeklinin anlamı ise “somut şeyler için fiyat, paha”dır. Kırgız edebî dili kımmet şekliyle diline aldığı bu sözcüğü aykırılışma hadisesiyle *kımbat* şekline çevirmiştir.

Arapçadan alınan *kıymet* sözü, Calal-Abad ağızlarında aslına uygun olarak telaffuz edilir.: *Kıymät (edb.dil:kımbat) baa dâri* “pahalı ilaç”, *Çaydı bazarda çaykoçu kıymät satvalat* “Çaycılar çayı pazarda pahalı satıyorlar.” (Lenin-Çoñ Bağış).

II.6.4.5. Kırgız Türkçesinde konuşma diline özgü genel bir kurala göre; art arda gelen sözcüklerin ilkinin sonu ünlü ile bitiyor, ikinci sözcüğün başı /b-/ sesiyle başlıyorsa, ikinci sözcüğün başındaki /b-/ sesi, birinci sözcüğün sonundaki ünlünün etkisiyle /v-/ sesine dönüşür. Bu özellik Calal-Abad ağızlarında da vardır. Bununla birlikte /v/ sesi kuzey ağızlarında diş-dudak sesi olarak telaffuz edilirken, Celal-Abad ağızlarında çift dudak /w/ sesine yakın telaffuz edilir: *Tam üy tört, beş bazga volot (bolot)* “Kerpiç ve dört beş kısımdan oluşur.” (Toktogul-Kökümbay). *Mende dağı vir (bir) surow kolhozda neçe colu duval gazeta çıgat?* “Benim de bir sorum var: Kolhozda hangi zamanlar duvar gazetesi çıkar?” (Ala-Buka). *Cüregim zärnä voldu (boldu) deyvis.* “Yüreğim yandı, diyoruz.”, *Samoordun taşı vol (bol), Sañ gelindin başı vol (bol)* “Semaverin taşı ol, tanez gelinin başı ol.” (Ala-Buka-Saruu).

II.6.5. Çift Dudak /p/ Sesi: Kırgız Türkçesi edebî dilinde ve kuzey ağızlarında söz başı /p-/ sesi az kullanılır. Yudahin’in 1965 yılında yayımlanan Kırgızca-Rusça sözlüğünde /p/ sesiyle başlayan sözcük sayısı 733 iken, /b/ ile başlayan sözcük sayısı 3433’tür. Öte yandan güney Kırgız ağızlarında söz başı /p-/ sesinin kullanımı bir hayli fazladır. Özbek Türkçesi edebî dilinde de söz başı /p-/ kullanımı çok yaygındır. Güney Kırgız ağızları bu yönüyle Özbek Türkçesinin etkisi altındadır (Dıykanov 1986: 68).

II.6.5.1. Kırgız edebî dilinde yumuşak /b/ sesiyle başlayan bazı sözler, Calal-Abad ağızlarında (Birinci grup hariç.) söz başında sert ünsüz /p/ sesine dönüşmüştür. Bu özellik, ikinci ve üçüncü gruba giren ağızları birinci gruba giren ağızlardan ve Kırgız edebî dilinden farklı kılar:

Calal-Abad (İkinci, Üçüncü Grup)	Calal-Abad (Birinci Grup), Kuzey Ağızları	Kırgız Edebî Dili	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
<i>pada</i>	<i>bada</i>	<i>bada</i>	<i>pâdâ</i>	“hayvan sürüsü, hayvanlar”
<i>paķır</i>	<i>bakır</i>	<i>bakır</i>	<i>pâķır</i>	“fakir”
<i>parda</i>	<i>barda</i>	<i>barda</i>	<i>pârdâ</i>	“perde”
<i>parak</i>	<i>barak</i>	<i>barak</i>	<i>vârâķ</i>	“kâğıt yaprak, varak”
<i>parpıra-</i>	<i>barpıra-</i>	<i>barpıra-</i>	<i>titrämâķ</i>	“titremek”
<i>parsıldat-</i>	<i>barsıldat-</i>	<i>barsıldat-</i>	<i>ķur-</i>	“(köpeği) havlat-”
<i>paşa</i>	<i>badişa</i>	<i>padişa</i>	<i>pâdşâh</i>	“padişah, çar.”
<i>paşka-paşka</i>	<i>başka-başka</i>	<i>başka-başka</i>	<i>bâşkâ bâşkâ</i>	“başka başka, farklı farklı”

<i>pata</i>	<i>bata</i>	<i>bata</i>	<i>fâtihâ</i>	"fatihâ suresi, dua."
<i>pālit</i>	<i>balit</i>	<i>balit</i>	<i>pālid</i>	"pis, necis, munda"
<i>pışır-pilik</i>	<i>bışır-bilik</i>	<i>bışır-bilik</i>	<i>pişir-pilik</i>	"pişirmek"
<i>pök</i>	<i>bök</i>	<i>bök</i>	<i>tepä</i>	"lamba, mum fitili"
<i>puçkak</i>	<i>buçkak</i>	<i>buçkak</i>	-	"tepe, yükselti"
				"hayvan ayak derilerinden yapılan bir kürk"
<i>pul</i>	<i>bul</i>	<i>pul //bul</i>	<i>pul</i>	"para; mülk"
<i>put</i>	<i>but</i>	<i>but</i>	<i>but</i>	"bacak"
<i>putak</i>	<i>butak</i>	<i>butak</i>	<i>butâk</i>	"dal, budak"
<i>püçülük</i>	<i>büçülük</i>	<i>büçülük</i>	-	"kadınların göğüslerinde taşıdıkları bir zinetin adı."
<i>pütün</i>	<i>bütün</i>	<i>bütün</i>	<i>bütün</i>	"bütün, hep"

II.6.5.2. Sert /p/ sesinin güney ağızlarında, özellikle Oş ve Cerge-Tal ağızlarında sıkça kullanıldığını biliyoruz (Mukambayev 1955: 125-126; Bakinova 1955b: 135). Diğer güney ağızlarında olduğu gibi, Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarında, söz başında /p/ sesi sıkça kullanılmaktadır: *Bir parak emes, bir tepterdi bütkezet ol Zulpuya.* "Bir sayfa değil bir defterin hepsini bitirmiş Zulpuya." *Çıraktın piligi güyet.* "Lambanın fitili yanıyor." *Çoguluş biz bargançandı pütüp tarap keliptir.* "Miting biz oraya varıncaya kadar bitmiş, dağılmış." *Süttü pışırıp maña ver.* "Sütü ısıtıp bana ver." (Lenin-Kuşçu).

II.6.5.3. Peşpeşe gelen sözcüklerden ilkinin sonu /p/ sesiyle biter, ikinci sözcük ünlü veya yumuşak ünsüzle başlarsa; ikinci sözcüğün başındaki ünlü veya yumuşak ünsüzün etkisiyle, ilk sözcüğün sonundaki /p/ sesi /v/ sesine dönüşür. Benzer ses olayı yeni Uygur Türkçesinde de vardır: *okup yat- > okuvat-, saylap al- > saylavval-vb.* (Öztürk 1997: 102).

Çılvırlardı *üzüvalat* (edb.dil: üzüp alat) *bürküt* "Kartal dizginleri koparıyor." *Çoñ suudan süzüvötöt* (edb.dil: süzüp ötöt) "Büyük sudan yüzüp geçiyor." (Toktogul-Sarttar). Çulow *dev* (edb.dil: dep) *üzüvüzdün Kırgızdar aytat* "Öz Kırgızlar konuşurken yanlış telaffuz kullanıyorlar." (Lenin-Kuşçu). Paytamanı *oroval* *deyt*, *paypaktı bolso kiyival* *deyt* "Paytamanı sarıver, çorabı ise giyiver, diyor." (edb.dil: orop al, kiyip al) (Bazar-Korgon-Munduz). Äyräñgä *talkandı çayat, çayrıçet* (edb.dil: çayıp içet) "Ayrana kavutu katıp çalkalıyor, çalkalayıp içiyor." (Suzak-Kuşçu). *Gepiç maası kiyiv cür, kelinçilik süriv cür* (edb.dil: kiyip cür, sürüp cür) "Mest giy, gençliğini koru." (Ala-Buka-Moñol).

II.6.5.4. Özbek edebî dilinde tek harfle gösterilen (ф) ama iki ayrı kaynaktan alınan /f/ sesi vardır. Bunlardan ilki Arapça ve Farsça alıntı sözcükler aracılığıyla alınan çift dudak /f/ sesidir. İkincisi ise Rusça sözcükler kanalıyla dile giren diş-

dudak /f/ sesidir. Bolşevik Devrimi'nden sonra etkisini Özbek Türkçesi üzerinde iyice hissettiren Rusçanın etkisiyle, Arapça ve Farsçadan alınan çift dudak /f/ sesi de diş-dudak /f/ sesi gibi söylenmeye başlanmıştır (Şääbdurähmānov 1962: 101).

Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerdeki /f/ sesi Özbek Türkçesi edebî dilinde korunurken Kırgız edebî dilinde süreksizleşerek /p/ sesine, bazen de yumuşayarak /b/ sesine dönüşmüştür: *fātiḥā* > *fātiḥā* (Özb.), *bata* (Kır.) “dua, fatiha”, *fıkr* > *fikir* (Özb.), *pikir* // *bikir* (Kır.) “fikir”; ‘*ulfet* > *uflät* (Özb.), *ülpöt* (Kır.) “ülfet”; *şeref* > *şäräf* (Özb.), *şarap* (Kır.) “şeref, onur”; *ışrāf* > *isrāf* (Özb.), *ısırap* (Kır.) “israf”. (Kasapoğlu-Çengel 2005: 81, 95).

Rusça sözcüklerdeki /f/ sesi, Rusların dil politikalarıyla ve Rusçanın yoğun etkisiyle her iki lehçede de korunmuştur.

Kırgız Türkçesine giren alıntı sözlerdeki /f/ sesi, bütün Kırgız ağızlarında olduğu gibi Calal-Abad ağızlarında da süreksizleşerek /p/ sesine dönüşmüştür: *Prunza'ga* barganım çok “Frunze'ye gitmiyorum.” (Ala-Buka-Nayman). *Känäp* cip (<kenaf) “kendir ip”, *panar* (<fonar) “fener” (Lenin-Kuşçu). *Toguz cıldın beri koygo perme* (<ferma) boldum, *eki cıldan beri uyda perme bolup iştep turam*. “Dokuz yıl koyun çiftliğinde çalıştım. İki yıldan beri inek çiftliğinde çalışıyorum.” *Aptelin* (<Aftalin) *selsevetinde Telman kolhozu Baygaşka-Terek uçaskasında*. “Aptelin köy sovyetindeki Telman kolhozu Baygaşka-Terek mıntıkasındadır.” (Karavan-Saruu).

II.6.6. /g/, /k/ Sesleri: Özbek edebî dilinde söz başında /g-/ ve /ğ-/ sesleri kullanılırken Kırgız edebî dilinde bu seslerin karşılığı /k-/ ve /k-/dir: *ğüzäl* (Özb.) // *kazal* (Kır.) “gazel”, *ğışt* (Özb.) // *kış* (Kır.) “tuğla”, *ğâz* (Özb.) // *kaz* (Kır.) “kaz”, *gäp* (Özb.) // *kep* (Kır.) “söz, laf.” vb.

II.6.6.1. Kırgız ve Özbek edebî dillerindeki bazı söz başı /k-/ ve /ğ-/ sesleri Calal-Abad ağızlarında /g-/ ve /ğ-/ olur. Özbek edebî dilinde /g-/ ve /ğ-/li örnekler olsa da baskın olarak kullanılmaz:

Calal-Abad Ağızları	Kırgız Edebî Dili	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
<i>ganat</i>	<i>kanat</i>	<i>kanât</i>	“kanat”
<i>gar</i>	<i>kar</i>	<i>kâr</i>	“kar”
<i>garı</i>	<i>karı</i>	<i>kariyâ</i>	“ihtiyar, kocamış adam”
<i>gaymak</i>	<i>kaymak</i>	<i>kaymâk</i>	“kaymak”
<i>gazık</i>	<i>kazık</i>	<i>kâzık</i>	“kazık, kazma”
<i>gem</i>	<i>kem</i>	<i>käm</i>	“az, eksik, kusur”
<i>gäp</i> // <i>gep</i>	<i>kep</i>	<i>gäp</i>	“konuşma, laf”
<i>gepiç</i>	<i>kepiç</i>	<i>käpiç</i>	“galoş, mestin dış ayakkabısı”
<i>gerip</i>	<i>kerip</i> // <i>karıp</i>	<i>ğarib</i>	“yersiz, yurtsuz, gari”
<i>getmen</i>	<i>ketmen</i>	<i>ketmân</i>	“kazma, bel kurek”
<i>gız</i>	<i>kız</i>	<i>kız</i>	“kız”
<i>golot</i>	<i>kolot</i>	<i>vâdiy</i>	“iki dağ arası çukur yer, vadi”
<i>goon</i>	<i>koon</i>	<i>kāvun</i>	“kavun”

göñ	köñ	köng	"gübre, tezek"
göp	köp	köp	"çok"
görpöçö	körpöçö	körpä	"eyer üzerine konan dar yorgancık"
gumgan	kumgan	kumğân	"madenî çaydanlık, ibrik"
güllkü	küllkü	külgi	"komedi, gülüş, gül- me"
gümüş	kümüş	kümüş	"gümüş"
gürek	kürök	küräk	"kürek"
gürüç	kürüç	gürüç	"pirinç"

II.6.6.2. Calal-Abad eyaletinin birinci grubuna giren ağızları dışında, ikinci ve üçüncü gruba girenlerde, söz başı /g-/ /k-/ kullanımında, sözcüklerin anlamsal farklılıkları da ortaya çıkmaktadır: *kör* "gözleri görmeyen, kör", *gör* "mezar, kabir".

II.6.6.3. İkinci ve üçüncü gruba giren ağızlarda, peşpeşe gelen sözcüklerin ilkinin sonu ünlü veya yumuşak ünsüzle biterse, ikinci sözcüğün başında bulunan /k/ sesi yumuşayarak /g/ olur: *Şaktağan ciyde göp boot, Marttik kıldır şayıl, Baktuu bol gala cayında. Aldında güllük torğaşka, Ayvandan sını bir başka* "Parçalanan hünnap çok olur. Cömertlik gösterdin sevin! Bağ çok şehir yerinde, önümde koşu atı yolunu kapatıyor. Hayvanın huyu bir başka!" (Toktogul-Sarttar).

Yukarıdaki ses olayının tam tersi de olabilir. İlk sözün sonundaki /k/ sesi, ikinci sözcüğün başındaki ünlü veya yumuşak ünsüzün etkisiyle yumuşar ve /g/ sesine dönüşür: *Kagılayın cüg üstündö aynegim. "Canım, aynam yükün üstünde."* (Karavan-Bağış). *Taruu aydaçu, arpa aydaçu, konog aydaçu* "Darı ekti, arpa ekti, İtalyan darısı ekti." (Toktogul-Tüntöy). *Sandığ cıygan cügünö saramcal kirgen üyünö* "Sandık yığı yüküne, alet edevat girdi evine." (Bazar-Korgon-Munduz).

II.6.6.4. Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarda, sonu /k/ ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde, /k/ sesi yumuşamaz ve aynı kalır. Bu ses olayı çok yaygın değildir. Özbek Türkçesi etkisi altında kalan bölgelerde daha sık görülür: *Döñköç* (edb.dil: döñgöç) "kütük". *Mal bakatıgan* (bagatıgan) *cerivis ta* "(Burası) hayvanları beslediğimiz yerimizdir." (Karavan-Bağış). Atını *bakıp* (bagıp), malını *bakıp* (bagıp) *cürgembis de* "Ata, mala bakıp geçiniyoruz." (Lenin-Çoñ Bağış).

İkinci ve üçüncü gruba giren ağızlarda, yukarıda açıkladığımız durumda /k/ sesinin /g/ ye dönüştüğü örnekler daha çoktur: *Maldın sanına garata kışkızı başka, caygızın başka cazılat* "Hayvanların sayısına göre kışın farklı yazın farklı yazılıyor." (Karavan-Saruu). *Bıltırğı magzım cok* "Geçen yılki boza yok." (Lenin-Bağış). *Eki kırkıl ta, cazgızı may ayında kırkıl ta, küzgüzü santavirdir cıgırmazın kırkıl ta* "İki defa kırkılır. Bahar zamanı mayıs ayında kırkılır, güzün eylül ayının yirmisine yakın kırkılır." (Cañı-Col-Saruu).

II.6.6.5. Edebî dildeki *cıyırma* "yirmi (20)" sözcüğünün *cıgırma/cigirme* şeklinde Özbek Türkçesindeki *yigirme* şekline yakın söylenişi, ikinci ve üçüncü gruba

özgüdür. Birinci gruba giren ağızlarda görülmez: *Doklatçıga cıgırma munat* “Raportör memura yirmi manat.” (*Ala-Buka*). *Om beş caştan cıgırma beşke çıkkaça kişinin eşiginde cürdüm, koy kaydardım...* “On beş yaşından yirmi beş yaşına kadar bu kişinin kapısında çalıştım. Koyun güttüm...” (*Karavan-Saruu*). ... *cigirme* kiylä kılıp *bergembiz da* “Yirmi kilogram tartıp veriyoruz.” (*Lenin-Kuşçu*).

II.6.7. /c/ ~ /y/ Sesleri: Eski Türkçede kullanılan sözcüklerdeki söz başı /y-/ sesi, Kırgız edebî dilinde /c-/ sesine dönüşmüştür. Söz başında /y-/ sesi sadece Rusça sözcüklerde ve bazı güney Kırgız ağızlarında kullanılmaktadır. Özbek Türkçesi bu sesin söz başında kullanımı açısından /y-/ tarafındadır: *yıl* (Özb.) // *cıl* (Kır.) “yıl”, *yol* (Özb.) // *col* (Kır.) “yol”, *yetti* (Özb.) // *cedi* (Kır.) “yedi”, *yāngi* (Özb.) // *cañı* (Kır.) “yeni”, *yāş* (Özb.) // *caş* (Kır.) “yaş”, *yurt* (Özb.) // *curt* (Kır.) “çadır; yurt”, *yeşil* (Özb.) // *caşıl* (Kır.) “yeşil”, *yük* (Özb.) // *cük* (Kır.) “yük”, *yüz* (Özb.) // *cüz* (Kır.) “yüz”.

Özbek Türkçesinin Harezm bölgesindeki Kıpçak ağızında söz başı /c-/ kullanılmaktadır. Kıpçak ağızı bu özelliğiyle diğer Özbek ağızlarından ayrılır: *col* “yol”, *caman* “kötü” (Şääbdurähmānov 1962: 101; Abdullâyev 1967: 97).

II.6.7.1. Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubunda söz başı /c-/ sesinin kullanımı baskındır: *Anan taylayvıs da civigen temekini*. “Sonra nemlenen tütünün kuruması için diker, bir yerlere dayarız.” *Otuz toguzunçu cıldarı bar ele da bağän*. “Otuz dokuzuncu yılda var mıydı?” *Ciptin uzundugu birdey* “İpin uzunluğu aynıdır.” (*Ala-Buka-Beçel*).

Bu ağızlarda söz başı /c/ sesi baskın olsa da, bazı sözcüklerin kullanımında c/y paralelliği görülmektedir: *cok* // *yok* “yok”, *catat* // *yatat* “yatıyor”, *caş* // *yaş* “yaş”, *cürö berippis* // *yürö berippis* “Yürümüştük.” vb.

II.6.7.2. Peşpeşe gelen sözcüklerin ilkinin sonu ünlü veya yumuşak ünsüzle biterse, ikinci sözcüğün başındaki /c/ sesi yerini /y/ sesine bırakır: *İşke de tavı yok, aşka da tavı yok* kişini *kaysalaktağan kaysar kişi dep ta aytavıs*. “İşe de aş da kuvveti, iştahı olmayan kişiye sebatsız, tutarsız kişi deriz.” (*Ala-Buka-Kuşçu*). *Oşondon bir yüs cıgırma ceti töl aldım...* “Ondan yüz yirmi yedi tane yavru aldım.” *Saay turgandar on eki, emi eki yaşar suvayın бага turgandar on, cıgırma eki gişi işteyt* “(Burada) süt sağanlar on iki kişi, iki yaşında yavrusu olmayanlara bakanlar on kişi, (toplamda) yirmi iki kişi çalışıyor.” (*Karavan-Saruu*). *Ökmättan bir yüz altmış üs som kırk tıyn...* “Hükûmetten yüz atmış üç lira kırk kuruş...” (*Lenin-Kuşçu*).

Yukarıdaki kural dışında, ilk sözcüğün sonunda sert ünsüz de bulunsa ikinci sözcüğün başında /y/ sesinin olduğu örnekler de vardır: *Cazıp yatıpsız*. “Yazmışsınız.” (*Ala-Buka-Kuşçu*). *Emi eki yaşar, üç yaşar suvayın...* “Şimdi iki yaşındaki, üç yaşındaki yavrusuz ineğin...” (*Karavan-Saruu*). *Balam bar, kız üç yāş* “Çocuğum var, kız. Üç yaşında.” (*Lenin-Çoñ Bağış*).

II.6.7.3. Söz başında /c/ ~ /y/ değişmesi Calal-Abad eyaletinin birinci grubuna giren ağızlara özgü bir değişim değildir. Yine de birinci grupta ve Cañı-Col bölgesinde söz içinde /y/ sesinin /c/ yerine kullanıldığı örnekler vardır: *Tay kunayın* “iki

yaşındaki dana”(Cañu-Col-Saruu). *Kunan kunayın* “üç yaşına girmiş dana” (Toktogul-Sayak). (krş: edb.dil: kunacın, Özbek: gunäcin).

Kırgız Türkçesi ve ağızlarındaki söz başı c//y kullanımını sadece seslerin konumlarından kaynaklanan ses olaylarıyla açıklamak yeterli olmaz. Bizce söz başında c//y kullanımı, Kırgız Türkçesinin kendi içinde cereyan bir süreç; bazen kendi başına gelişen bazen de dış etkenlerle yönlendirilen bir dönüşümdür (Aşçı 2009: 94-96).

II.6.8. Söz Başında /n/ Sesinin Durumu:

Özbek edebî dili söz başında /n-/ sesini korumuştur: *nāmāz* “namaz”, *näyzi* “mızrak”, *nohtä* “yular”, *nävröz* “nevruz”, *närh* “fiyat”, *näsl* “nesil”, *naķ* “tam, ay-nı”, *negiz* “temel, esas”. Kırgız edebî dilinde ve kuzey ağızlarında da /n-/ sesi korunmuştur: *nokto* “yular”, *nerse* “şey, nesne”, *nan* “ekmek”, *nazar* “bakış, nazar” vb.

II.6.8.1. Söz başında /n-/ sesinin korunması veya düşürülmesi, Kırgız ağızlarının sınıflandırılması yapılırken temel alınan özelliklerden biridir. Calal-Abad ağızlarının tamamında söz başı /n-/ sesi korunmuştur: *namas* “namaz, dua”, *nokto* “yular”, *naŷza* “kargı, mızrak”, *Toluktun nemneki bolgonun bilebis* “Tam olarak ne olduğunu bilmiyoruz.” (Toktogul-Sarttar). *Emgekti nak berse boldu* “Emeğin karşılığını tam verseydi.” (Toktogul-Kara Sokuçu). *Nemege kerek?* “Ne gerek var?” *Bir som dep, bazardın narkın aytıp cürgön.* “Bir som diyor, pazarda fiyatını söylüyor.” (Toktogul-Bağış). *Eskiķe Kak-Terek deyt, nemnelikten Kak-Terek bolgondugun bilalbayvız* “eskiden beri sert kavak deniyor. Neden böyle denildiğini bilmiyoruz.” (Ala-Buka- Moñol). *Co neme dep ħapa bolom.* “Ya, ne diye kaygılanıyorum ki!” (Lenin-Bağış).

II.6.8.2. Calal-Abad eyaletinin birinci grubuna giren ağızları, pek çok özellik bakımından kuzey ağızlarıyla uyum içinde olmasına rağmen, söz başı /n-/ sesini korunması hususunda onlardan ayrılır. Kırgız edebî dilinde ve kuzey ağızlarında görülmeyen, bazı sözlerin başına /n-/ sesinin türetilmesi olayı, Calal-Abad ağızlarının üç grubu için de özgün bir durumdur.

Birinci grup: Niķe (iķe) *temirden tartıp koygonu zım, germe deyt* “İnce demirden çekilip yapılan tel, atların bağlandığı çadır ipine urgan diyor.” (Toktogul-Kuşçu). *noovas* (oopaz/loopoz) “enenmiş öküz” (Toktogul-Kara Sokuçu).

İkinci grup: Onu naragırak (aragırak) *cıldırıp koy* “Onu yerinden en son kaldır.” (Ala-Buka-Bağış). *Nıktap* (ıktā-) *alıvatavis.* “İsrar edip alıyoruz.” (Ala-Buka-Moñol).

Üçüncü grup: Bazar-Korgon ırayoodon narkı (arkı) *ırayon* *Sozok ırayon* “Bazar-Korgon bölgesinden ötesi Suzak bölgesidir.” (Lenin-Kuşçu). *Niķe* (iķe) *kalıp iyriyt* “İncelince eğiliyor.” (Lenin-Çoñ Bağış).

II.6.9. /z/, /s/ Sesleri: /z/ ve /s/ seslerinin söz başı, ortası ve sonundaki kullanımları bakımından Kırgız ve Özbek edebî dilleri aynı özellikleri sergilerler:

negiz//nägiz, otuz //otuz, yaz // yâz, zalım // zâlim, bazar // bâzâr, biz // biz, zoot //zavot, kızıl // kızıl; ısıt // ısıtık, bastırma // bâstirmä, kıska // kıskâ, kıs-// kıs- vb.

II.6.9.1. Calal-Abad eyaletinin birinci grubuna giren Ketmen-Töbö vadisinde yaşayan Kırgızların dilinde /z/, /s/ sesleri söz başında, ortasında, sonunda bulunmaları açısından edebî dille aynı özellikleri sergiler: *negiz* “temel, asıl”, *otuz* “otuz”, *caz* “bahar”, *zalim* “zalim”, *bazar* “pazar”, *taza* “yeni, taze”, *cezde* “enişte”, *biz* “biz”, *kız* “kız”, *zım* “nem”, *zoot* “fabrika”, *kızıl* “kızıl”, *bozo* “boza”; *señsel* “dalgalanma”, *ısıt* “sıcak; ılık”, *sooluk koy* “beş yaşındaki koyun”, *bastırma* “pastırma”, *kıska* “kısık” vb.

II.6.9.2. Calal-Abad eyaletinin üç grununda da bu seslerin doğru kullanımları yanında, bazı sözcüklerdeki söz başı, ortası ve sonundaki /z/ sesinin /s/ sesine dönüştüğü görülür: *Toktogul manaptarı camandap ırdagan sorluk kılıp cedi dep* (edb.dil: zorluk). “Toktogul ağaları şarkılarla, şiirlerle eleştirilerde bulunanlara işkenceler yapıp onları öldürdü diye...”. *Sım tartıp koyuπτur deyvis* (edb.dil: zım) “Tel çekip koymuş, diyoruz.” (Toktogul-Sayak); *Ösüm* (edb.dil: özüm) *kuştay çapçañ gişilem*. “Kuş gibi hızlı, çevik bir kişiyim.” *Anın içinde mispi, cespi* (edb.dil: cez) *oşolor bar* “Onun içinde bakır makır gibi şeyler var.” (Toktogul-Sarttar). *Erkek bolso noovas deyt, anan ögüs* (edb.dil: ögüz) *volot*. “Buzağı erkek ise tosun diyoruz. Sonra öküz oluyor.” *Sas* (edb.dil: saz) *cerge çıkkanın bıçkan çöp deyt* “Bataklıkta çıkan otlara biçilen ot, kamış diyoruz.” (Toktogul-Bağış). *Eki cagın terip getevis* (edb.dil: ketebiz) “İki tarafı da toplayıp gidiyoruz.” (Toktogul-Kara Sokuçu).

II.6.9.3. Benzer şekilde /s/ sesinin /z/ sesine dönüştürüldüğü durumlar da vardır: *Izık-Köl'dö, too tarapta*. (edb.dil: Isık-Kök) “Isık-Köl’de, dağ tarafında.” *Izıgüy sıyaktuu ızıtçu* (edb.dil: Isık üy, ısıtçu) “Sıcak ev gibi ısıtırdı.” (Toktogul-Bağış). *Bıyl da goşumça emgek alavız dep turavıs, ezep* (edb.dil: esep) *kılalek* “Bu yıl da fazladan iş alırsız diyip, hesap yapıyoruz.” (Toktogul-Kuşçu).

II.6.9.4. Calal-Abad eyaletinin ikinci grubunda /z/, /s/ seslerinin doğru kullanımına kıyasla değişimler daha fazladır: *Sayvıñ* (zayıp) *barvı?* “Karı var mı?” (Ala-Buka-Çerik). *Onun kiçinekeyin nan çekkiç sımdan* (zım) *casalğan*. “Onun küçüğü olan ekmek çekeceği ince demirden yapılmış.” *Sım-niçe volot ta iyilçek* “Tel ince olduğu için eğilebilir.” (Ala-Buka-Moñol). *Maydı tuyrap turup, kazanga sıskıravıs* (sızgır-) “Küçük küçük doğruyıp kazanda eritiyoruz.” (Ala-Buka-Tay). *Ösüñüs keveysispi?* (Özüñüz kepeysizbi?) “Kendiniz konuşacak mısınız?” (Karavan-Bağış). *Kaltavıs* (kaltabız) *var üydö çay, kant salavıs*. (salabız) “Torbamız var, evde çay şeker koyarız.” *Ceñi cektu kâmsel deyvis*. (deybiz) “Yeni olmayana Kırgız paltosu diyoruz.” *Segis* (segiz) *tele bir gelet* “Sekizi de birlikte geziyor.” (Ala-Buka-Moñol).

II.6.9.5. İkinci grupta söz ortasında /s/ sesinin /z/ sesine dönüştüğü örnekler de vardır: *Oñ goluñda gezeñ* (keseñ) *bar*, *Endi vir barda ezen* (esen) *bar*. *Ceñezinin* (ceñesinin) *cel bow*, *Agazının* (ağasının) *bel bow*, *Tündük bir boyu ot cakza* (caksa), *Ceñi menen celpiv öçürgön*, *Azar vir tümön gevayssa*, *Gülküzü* (külküsü) *menen geçirgen* “Sağ elinde çizik var, şimdi burada sağlık, esenlik var. Yengesinin yel bağı, ağabe-

yinin kuşağı. Gece bir kez ateş yaksa, yeni ile yellendirip söndürdü. Hesapsızca biri gelip konuşsa, gülümsemeyle geçiştirirdi.” (Ala-Buka-Moñol). **Ekincizi** (ekincisi) “ikincisi”, **üçüncüzü** (üçüncüsü) “üçüncüsü”, **arazında** (arasında) “arasında” (Ala-Buka-Kuşçu).

II.6.9.6. Calal-Abad eyaletinin üçüncü grubuna giren ağızlarında, /z/, /s/ seslerinin kullanımı bazen değişiklikler gösterse de, baskın biçimde edebî dille uyum içindedir: **Zım**, *tilpandın zımı*. “tel, tülbentin telidir.” *Küzdö towlorgo ketçe*. **Kırgız üy tigivoturu**. “Güzün dağlara giderdi, Kırgız çadırı kurup yaşırdı.” *Özüüm sekin gıvırap cürgen elem* “Kendim yavaşça kıvrıyordum.” (Lenin-Kuşçu). *Endi kättä suu bilgender çanaç baylap alıp, çavagatat, süzüvötöt* “Şimdi büyük suyu bilenler çanak, tulum bağlayıp, küçük çapak balığını içine koyup sepetle balık avlıyorlar.” (Lenin-Bağış).

II.6.9.7. Tıpkı birinci ve ikinci grupta olduğu gibi, üçüncü gruptaki /s/ sesleri de /z/ye dönüşür: *Mamasının atazı* (atası) *eşikte oturu*. “Mamasın’ın babası kapıda oturuyor.” *Mäydä kişmiş cüzümdön cazalat* (casalat) “Küçük kişmiş üzümünden olur.” (Lenin-Cediger). *Beş gektir cerdin samanın kırmandın çekezine* (çekesine) *peşlik menen ırğıtıp cıynap koyuş kerek* “Beş ayrı yerin samanını harmanın kenarına yabayla savurup toplayıp koymak gerekir.” (Bazar-Korgon-Munduz).

II.6.9.8. Eklerin sonundaki /z/ sesi, birinci ve ikinci grupta olduğu gibi üçüncü grupta da /s/ sesine dönüşür: *Cumuş kılıyat, bir cumuştu kılıyat deyvis*. (deybiz) “İş yapıyor, bir iş beceriyor diyoruz.” *Silerdin sözünerge bizdin sözüvüs* (sözübüz) *tuura keveydi?* “Sizin anlattığınızla bizim anlattıklarımız uyuyor mu?” (Lenin-Çoñ Bağış).

II.7. ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

Calal-Abad eyaletindeki ağızlarda meydana gelen ünsüz değişmelerini, Kırgız edebî dili ve Özbek edebî dili ile mukayese edip, tablolar hâlinde aşağıda gösterilmiştir. Farklılıklar bölgelere göre daha açık görülebilir diye gruplar birbirinden ayrılmıştır. Değişimler, Kırgız edebî dili temel alınarak gösterilmiştir:

II.7.1. Birinci Gruba Giren Ağızlardaki Ünsüz Değişmeleri:

Değişim	Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (Birinci Grup)	Özbek Edebi Dili	Sözcüğün Anlamı
d- > t-	daarat dayarda- döşü durus duşman dülöy-	tarat tayarla- töşü turus tuşman tülöy-	tāhārāt täyyärlä- töşi durust duşman -	“abdest, taharet” “hazırlamak” “örs” “doğru, iyi” “düşman” “tüylerini dökmek”
-t- > -d-	şatı	şadı	şâdi	“el merdiveni”
t- > d-	tap (ber-)	dap (ber-)	tāb (ber-)	“vurmak için el kaldırmak”
	tobulgu	dovulgu	dāvul	“şiddetli dolu,

ç- > c-	çıncır	cıncır	zâncır	fırtına"
	çöcö	cöcö	cöcä	"zincir"
-m > -n	çıgım	çıgın	çıkm	"civciv, piliç"
	mitaam	Mıtaan // mitaan	müttähäm	"masraf, gider"
				"dolandırıcı, açık-göz"

II.7.2. İkinci Gruba Giren Ağızlardaki Ünsüz Değişmeleri:

Değişim	Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (İkinci Grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
d- > t-	daam	tääm	tääm	"yemek, yiyecek"
	dagıra	tagra	dâvul	"davul, darbuka"
	dalay	talay	täläy	"çok önemli, bir hayli"
	danekele-	tänäkärlä-	dânükärlä-	"tutkallamak, lehimlemek"
	darbız	tarvıs	târvuz	"karpuz"
	dayar	tayar	täyyär	"hazır"
	dayında-	täyında-	täyinklä-	"ortaya çıkarmak, hazırlamak, belirleyen"
	degi	tegi	tegi	"mutlaka, tamamen"
	dele	tele	-	"ve, keza"
	dilde	tilde	tillä	"altın sikke, altın"
	doomat	toomat	tulmät	"töhmət, iftira"
	döbö	tövö	tepä	"tepe"
	duşman	tuşman	duşman	"düşman"
-t- > -d-	atlas	ädlas	ätlās	"atlas kumaş"
	şatı	şadı	şādi	"el merdiveni"
t- > d-	tabılgı // tobulgu	dovulgu	dâvul	"şiddetli dolu, fırtın"
	talaa	dala, dalaa	dälä	"bozkır, step, tarla"
	tereze	derese	deräzä	"pencere"
	testiyer	destiyer	dästäyär	"muavin, çırak"
	topu	dopu	döppi	"takke"
	tozok	dozok	dozäh	"cehennem; azap"
ç- > c-	çıncır	cıncır //cancır	zâncır	"zincir"
	çöcö	cöcö	cöcä	"civciv, piliç"
s- > c-	sızgır-	cıskır-	sızgır-	"eritmek"
s- > ş-	sorpo	Şorpo // şorvo	şorva	"çorba"
-d- > -l-	ayda-	ayla-	ayla-	"gezmek, dolaşmak"
	zorduk	zorluk	zorlık	"zorluk, eziyet"
-y- > -d-	süyrö-	südürö- // süyrö-	südrä-	"sürüklemek"

II.7.3. Üçüncü Gruba Giren Ağızlardaki Ünsüz Değişimleri:

Değişim	Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad (Üçüncü Grup)	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
d- > t-	daam daarat dağı dandır danekerle-	tääm täärat tağı tandır tänäkärlä-	tääm täähärät täği tändir dänäkärlä-	"yemek, yiyecek" "abdest, taharet" "dahi, da" "ocak, tandır" "tutkallamak, lehim- lemek"
	darbız dayarda- dayınsız degi ele den diñ (suup kal-) dırkıra- duşman	tarvız tayarla- täyinsiz tegele tän tiñ (suup kal-) tırkıra- tuşman	tårvuz täyyärlä- täyinsiz - tänä ting tırkıra- duşman	"karpuz" "hazırlamak" "hazırlıksız, belirsiz" "mutlaka, tamamen" "ten" "hemen (soğumak)" "paramparça olmak" "düşman"
-t- > -d-	atlas şatı	ädlas şadı	ätläs şâdi	"atlas kumaş" "el merdiveni"
t- > d-	döşü talaa tastorkon tebelet- tereze teste testiyer tolorsuk	töşü // döşü dala dastorkon develet- dereze deste dästiyar dolorzuk	töşi dälä dästurhân tepälä- deräzä dästä dästiyär -	"örs" "bozkır, step, tarla" "sofra bezi" "ezmek, çiğnemek" "pencere" "deste, tutam" "muavin, çırak" "bir tür küçük ke- mik"
	tompoy	dompoy	dompäy	"(sığırın) aşık kemi- ği"
	topu tozok tukaba	dopu dozok dukava	döppi dozalı duhābā	"takke" "cehennem; azap" "kadife"
ç- > c-	çıncır çöcö	cıncır cöcö // çöcö	zāncır cöcä	"zincir" "civciv, piliç"
ç- > ş-	çama	şama	şama	"kuvvet, kudret"
s- > ç-	sızık sız- soz-	çızık çız- çoz-	çızık çız- çoz-	"çizik, çizgi" "çizmek" "uzatmak, çekmek"
s- > ş-	sorpo	şorpo // şorvo	şorva	"çorba"
ş- > ç-	şaşke	çaşke	-	"sabah ile öğle arası zaman aralığı"
ş- > s-	şayloo	sayloo	şaylamāḳ	"seçim, seçmek"
-d- > -l-	terdik	terlik	terlik	"atın terini emmesi için eyerin altına konan kumaştan gereç"
-y- > -d-	zorduk süyröbö-	zorluk südürövö- süyrövö-	zorluk // südrä-	"zorluk, eziyet" "sürüklememek"

II.8. ÜNSÜZ TÜREMESİ

Kırgız edebî dilinde ve kuzey ağızlarında bulunan bazı sözcükler, Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubunda ünsüz türetilerek söylenirler. Özellikle üçüncü gruba giren ağızlarda ünsüz türemesi sıklıkla görülür: **Kölöñkö** (edb.dil: kölökö < kölige DLT, KB) “Gölge”. Taldın ordunda **dümbürü** (edb.dil: dümür < tüp*) galat. “Ağacın yerinde kökü kalır.” (Lenin-Cediger). Kaynagan suu **ıstık** (edb.dil: ısıık < ısıg DLT, KB) bolot, akkan suu muzdak bolot. “Kaynayan su sıcak olur, akan su soğuk olur.” **Istık** süttü tavaka kuyup maydı salıp, koldu cuuvalıp ceyviz. “Sıcak sütü tabağa koyup yağ döküp, elimiz daldırıp yeriz.” **Karay**² (edb.dil: kara) çäştin içinde... “Kara saçın içinde...” (Bazar-Korgon-Munduz).

II.9. ÜNSÜZ BENZEŞMESİ

II.9.1. Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarındaki +lIk/+lIk isimden isim yapma eki, edebî dilden farklı olarak, tonlu ünsüzle biten isimlerden sonra +lık/+lik, +luk/+lük şeklinde kullanılır. Kırgız edebî dilinde bu ek ünlü ile biten isimlerden sonra +lık/+lik, +luk/+lük; tonlu ünsüzle biten isimlerden sonra +dik/+dik, +duk/+dük; tonsuzlarla biten isimlere +tık/+tik, +tuk/+tük şeklinde eklenir (Kasapoğlu-Çengel 2005: 115). Bu isimden isim yapım eki, Özbek Türkçesi edebî dilinde +lik ekiyle karşlanır (Ceyhun 2000: 38). Calal-Abad ağızları bu özellik bakımından Özbek Türkçesinin etkisi altındadır: Ol **zorluk** menen tartıvaldı “Zorla çekip aldı.” (Ala-Buka-Kuşçu). Egerdin täginde **terlik** salavıs... “Eğerin altına atın terini alması için bez koruz.” (Lenin-Kuşçu).

II.9.2. Gerileyici Benzeşme: Bazı sözcüklerde, söz içi /r/ sesi, kendinden sonra gelen /l/ sesinin etkisiyle /l/ sesine dönüşür. Bu ses olayı üçüncü grupta daha baskındır. Özellikle İçkiliklere özgü bir değişimdir: **Çukullugun** (çukurduk) cıgırma santimetir aydadık “Yirmi santimetre derinliğe ulaştık.” (Karavan-Bağış). **Ballıgıvıs** (baarıbız) işteylık “Hepiniz çalışıyoruz.” (Lenin-Cediger). Çını bolso, çını tavak deyvis. “Çiniye ise, öini tabak diyoruz.” **Tüllü** (türdüü) owkattı salıp cey berevis “Türlü türlü yemekleri koyup yiyoruz.” (Lenin-Kuşçu). Karaksak degen käsäl bolot, koydun **ballık** (baarı) putu aksayt “Karasak dediğimiz bir hastalık geldiğinde koyunların bütün bacakları topallıyor.” (Suzak-Çartı Baş Kıpçak).

Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarında “Atlas” sözcüğündeki /t/ ünsüzleri /l/ olarak telaffuz edilir. Bu sözcük Kırgız ve Özbek edebî dilinde atlas // ätläs şekli korunmaktadır.

Päşäyi allas (atlas) “el dokuması ipek atlas kumaş” (Bazar-Korgon-Munduz).

² Özbek Türkçesi edebî dilinde alıntı sözcüklerin sonunda /-y/ türemesi görülür. Fakat Türkçe sözcüklerde bu tür bir türeme görülmez (Coşkun 2000: 29).

II.10. ÇİFT ÜNSÜZLERİN SÖYLENİŞİ:

Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerdeki çift ünsüzler Kırgız edebî dilinde tekleşmiştir. Özbek edebî dilinde ve güney Kırgız ağızlarında bu sözcüklerde tekleşme görülmez. Aslına uygun bir kullanım söz konusudur:

Güney Kırgız Ağızları	Kırgız Edebî Dili	Özbek Edebî Dili	Sözcüğün Anlamı
tillä	tilde	tillä	"altın"
çillä	çilde	çillä	"en, zirve, üst"
sünnät	sünöt	sünnät	"sünnet"
läbbäy	lapay	läbbäy	"emrediniz, emri-nizdeyiz (lebbeyk!)"
ävväl	abal	ävväl	"evvel"
ḡuddi	kudu	ḡuddi	"tıpkı, aynı, tam"
läzzät	lazar	läzzät	"lezzet, tat"
izzät	izat	izzät	"izzet, saygı"
mähäbbät	mahabat	mähäbbät	"muhabbet"

Türkçe kökenli sözcüklerde ikizleşme Özbek edebî dilinde ve güney Kırgız ağızlarında görülür: ısıt (Kır.) // ıssık (Özb.) // ıssık (ağız) "sıcak", katuu (Kır.) // kattıḡ (Özb.) // kattıḡ (ağız). "katı, sert", säkkiz (Özb.) // segiz (Kır.) "sekiz", yätti (Özb.) // ceti (Kır.) "yedî", ottız (Özb.) // otuz (Kır.) "otuz", tokḡız (Özb.) // toguz (Kır.) "dokuz" vb.

Özbek Türkçesindeki ikizleşmeler bazen alıntı sözcüklerde de görülür: ḡuläsa > ḡulläs "özet", hecä' > hiccä "hece", säde > säddä "sade" (Coşkun 2000: 29).

Rusçadan alınan sözcüklerde bulunan çift ünsüzlerde tekleşme görülmez. Bu durum Kırgız, Özbek edebî dili ve ağızları için geçerlidir: alleya "iki tarafı ağaçlı yol", ballon "konteynir; balon; iç lastik", vanna "banyo; tekne", kristall "kristal", gramm "gram", klass "sınıf", metall "metal".

Kırgız edebî dilinde çift ünsüzlerin tekleşmediği durumlarda aykırılışma görülür:

İllet > ildet "illet, hastalık", mollä > moldo "okuryazar kişi; imam", çille > çilde "en, zirve, üst", bismillah > bismılḡa "Allah'ın adıyla", celläd > celdet "cellat", tille > tilde "altın", kelle > kelde "kelle", domulla > dambılḡa "müderis" vb.

Aykırılışma sonucunda sözcüklerin anlamlarında bir karışıklık olacaksa, Kırgız Türkçesi bu olayı gerçekleştirmez. Mesela, cennet sözcüğü Kırgız edebî dili kuralına göre ikiz ünlü aykırılışıp candat olmalıydı. Fakat candat- (Üstü kapalı, kinayeli söylemek) diye bir fiil olduğundan, herhangi bir karışıklığı önlemek için, ya aslına sadık telaffuz eder (cannat) ya da düşürür (canat). Millet "ulus, millet", mildet "görev, sorumluluk" örneğini de gösterebiliriz (Drykanov 1986: 83).

II.10.1. Kırgız edebî dilinde ve kuzey ağızlarında görülen, söz içi /ld/ aykırılışma olayı, Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarda görülmez. Özbek edebî dilinde de çift ünsüz /ll/ korunmaktadır: tillä, ällä, Abdillä, sällä, bäräkällä, mullä

Altın menen tille (tilde) ököw bir sös “altın’ ve ‘tilde’ sözlerinin anlamları aynıdır.” (Ala-Buka-Kuşçu). *Alley, alley* (aldey) dep soorotovus balanı “Çocukları “ninni, ninni” diye sakinleştirip uyutuyoruz.” (Ala-Buka-Töölös). *Abdillä* (Abdulda) sopu uluu ämmäsinän... “Abdullah sofı olan büyük amcasından...” (Bazar-Korgon-Munduz). *Sällä* (selde) namaz okuganda çalat “Sarığını namaz kılarırken sarıyor.” (Lenin-Kuşçu). *Bäräkällä* (barakelde) ulum. Eñ aldıda *mollo* (<moldo) turatta “ferin oğlum, en sonunda hoca oluyorsun.” (Lenin-Çoñ Bağış).

II.10.2. Güney Kırgız ağızlarının hemen tamamında rastlanan /l/ sesinin ikizleşmesi hâdisesi, Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü gruplarına giren ağızlarında da görülür: *Biri kem elliktemin* “Şimdi tam elli yaşıdayım.” (Karavan-Bağış). *Buday berdi, pul berivatat, äsäl berdi bir meenetke ellik* beş kramdan “Buğday verdi, para veriyor, bal verdi; bir manata elli beş gramdan.” (Bazar-Korgon-Munduz).

II.10.3. Bazı bölgelerinde çift /ll/ ünsüzleri, yerlerini uzun ünlüye bırakır: *Elüü tokustamın*. “Elli dokuz yaşıdayım.” (Ala-Buka-Kuşçu). (Özbek: ellik).

II.10.4. /t/ Sesinin İkizleşmesi /tt/:

Atamı karamagıda on cetti yaşkä kirgiçe cürdüüm “On yedi yaşına kadar babamın yanında kaldım.” (Lenin-Çoñ Bağış). *Ottuz yıl boldu menin murap bolup iştegenime* “Murap olarak çalıştığım süre otuz beş yıl oldu.” (Lenin-Bağış). *Bir koy, beş yüs som akça, ottus kilägiräm güriüç, ellik kilä giräm un menen sıylandı* “Bir koyun, beş yüz som para, otuz kilogram pirinç, elli kilogram un ile ödüllendirildim.” (Suzak-Kuşçu). *Cılkınnı kattuu ooru oşo bolot* “Atların en kötü hastalığı budur.” (Bazar-Korgon).

II.10.5. /k/ sesinin ikizleşmesi /kk/:

Pärme bolup işteym säkkis yildam beri “Sekiz yıldır çiftçilik yapıyorum.” (Ala-Buka, Bağış). *Kızım tokkus aylık boldu* “Kızım dokuz aylık oldu.” (Suzak-Kuşçu).

II.10.6. /s/ sesinin ikizleşmesi /ss/: Kırgız edebî dilinde bu ikizleşmeler görülmez. Özbek edebî dilinde bu sözlerdeki ikizleşmeleri görmek mümkündür: *kassâb* “kasap”, *issık* “sıcak”, *sässıķ* “pis koku” vb.

Aptap cüdäü issıp çıktı “Güneş havayı çok ısıttı.” (Ala-Buka-Moñol). *Kassaptar pöstürmä çıgarat* “Kasaplar pastırma yapıyorlar.” (Lenin-Kuşçu). *Encir minege dări ekenin bilbeym*. “İncirin bu denli ilaç olarak kullanıldığını bilmiyordum.” *Isıkčan deyt, issık käsäli bar kişi ceveyt*. “Isıkcan’ diyorlar, ateşi olan kişiler yemiyor.” *Sassıgan oozdon büksigän gäp çıgat* “Kokan ağızdan tutarsız (yalan) sözler çıkar.” (Bazar-Korgon-Munduz).

II.11. GÖÇÜŞME:

Kırgız edebî dilindeki bazı sözlerdeki ünsüzler, Calal-Abad ağızlarında yer değiştirmişlerdir. Göçüşmeye uğrayan örnekler tablo hâlinde gösterilmiştir:

Göçüşme	Kırgız Edebî Dili	Calal-Abad Ağızları	Sözcüğün Anlamı
-ks- > -sk-	alaksıt-	alaskat-	"oyalamak, dikkatini başka şeylere çekmek."
-pk- > -km (p)-	çepken	çekmen	"erkek üst giyimi."
-ry- > -yr-	kırgıy	kıygır	"bir tür atmaca"
-kb- > -pk-	kökbörü	köpkörü // kökmörü	"bozkurt"
-ks- > -sk-	böksö	pöskö	"dağ eteği; etek"
-pr- > -rp-	topurak	turpak	"toprak"

II.12. ÜNSÜZ DÜŞMESİ:

II.12.1. Calal-Abad eyaletinin birinci grubuna giren ağızlarda, "min" sözündeki söz başı /m-/ sesi; söz ortasında /ñ/ ve /r/ sesleri; söz sonunda /l/ sesi, genellikle kuzey ağızlarında olduğu gibi korunmaktadır. Fakat bazı örneklerde bu sesler düşürülmüştür. Düşürülen örneklerdeki şekillerin çoğu, Özbek edebî dilindeki gibidir (*min-*, *birdänigä*, *tugän*, *uşbu*, *oşä*, *bu*) : Çoñun **imip** (*min-*) *dele caman bolgom, başım aylanıp ketet.* "Büyüğüne bindiğimde fena oluyorum, başım dönüyor." *Atka imem* (*min-*). "Ata binıyorum." (Toktogul-Sadır). *Çaç moyuñça tüşbes üçün birdeke* (*birdeñke*) *baylayt.* "Saçı boyuna düşmemesi için top yapıp bağlıyor." (Toktogul-Kuşçu). *Birden çıpta beret.* "Birden konuşmaya başladı." *Elü kiyla bata tугan* (*turgan*) *ökömöttün gavı* "Hükûmetin çuvalı elli kilogram alıyor." (Toktogul-Kara Sokuçu). **Uşu** (*uşul*) *tapta da gerek-caraka oşo* (*oşol*) *cılkı caravatat.* "Şimdi olan ihtiyaca geçen yılın faydası yok." (Toktogul-Kuşçu). **Bu** (*bul*) *nemne gılıp cüröt?* "Bu ne yapıyor?" (Toktogul-Sarttar).

II.12.2. Güney Kırgız ağızlarının tamamında olduğu gibi, Calal-Abad ağızlarının ikinci ve üçüncü grubunda *bol-*, *al-*, *sal-*, *kal-*, *kıl-*, *kel-* fiillerine *-p*, *-sa*, *-gan*, *-gı*, *-la*, *-ba*, *-sın* ekleri eklendiğinde; bu fiillerin sonundaki /l/ ünsüzü düşürülür.

Bu özellik konuşma dilinde yaygındır. Fakat Özbek ve Kırgız edebî dillerinde rastlanmaz. Buna benzer bir ses olayı Yeni Uygur Türkçesi edebî dilinde vardır. Uygur Türkçesinde birleşik fiillerin oluşumunda bazı ses değişme ve benzeşmelerinin yanı sıra /l-/ düşmeleri de görülür: *apçık-* < *alıp çık-*, *ekket-* < *alıp ket-*, *käpkal-* < *kelip kal-*; *okup yat-* > *okıvat-*, *saylap al-* > *saylaval-* vb. Fakat Calal-Abad ağızlarındaki *apkegendi* örneğinin dışındaki /l-/ seinin düşmesi olayı, Uygur Türkçesindeki örneklerden farklıdır (Öztürk 1997: 102).

İkinci ve üçüncü grupta bu sesin düşürülmediği örnekler daha baskındır. Edebî dilde, kuzey ağızlarında ve Calal-Abad eyaletinin birinci grubuna giren ağızlarda bu ses düşürülmez: *Egin uvagında kurgakçılık bogon* (*bolgon*) *cok.* "Ekim zamanında kuraklık yok." *Apam cetimiş çaşka kelip kagan.* (*kalgan*) "Annem yetmiş yaşına girdi." *Eç nesre tuyra keveyt.* (*kelbeyt*) "Hiçbir şey doğru dürüst olmuyor."

Kagaz **apkegendi** poštoçu deyvis (alıp kelgendi) “Evrak, mektup alıp getiren kişiye postacı diyoruz.” (Ala-Buka-Kuşçu, 2.grup). Biyerde bir üç bow tüşüp **kaptır**. (kalıptır) “Buraya üç bağ düşmüş.” (Ala-Buka-Bağış, 2. grup). ... **bovosom** çay içeyin dedim. (bolbosom) “... öyleyse çay içeyim dedim.” **Agıla** nandan (algıla) “Ekmekten alın.” (Lenin-Kuşçu, 3.grup). Isık okatıvızga nan beret, şorpo **kıperet** (kılıp beret) “Sıcak yemeğimizin yanına ekmek veriyor, çorba yapıyor.” (Lenin-Bağış, 3. grup).

II.12.3. Calal-Abad eyaletinin ikinci ve üçüncü grubuna giren ağızlarda bazen söz içinde /r/ ve /ñ/; söz sonunda /r/, /t/ ve /l/ seslerinin düşürüldüğü görülmektedir. Bu ağızlarda yukarıda gösterdiğimiz seslerin düşürülmesi veya korunması kullanımı birbirine yakındır. Verilen örneklerdeki sözcükler Özbek edebî dilinde şu şekildedir: *çukur, uşä, tört, gügürt, turgän, çığıptır*:

Semint bolot, biyik çukur bolot, adam boyu gelet, anı güpke deyvis bis. “Çimento yapılıyor. Büyük çukur kazılıyor. Çukur insan boyunu aşıyor. Buraya küpke (Yeni doğan kuzu ve oğlaklara ayrılan yer.) diyoruz.” *Ar cerde uşu da ot cerge gotorup bagavıs* “Onu her yere, otlağa götürür besleriz.” (Cañı-Col, Saruu, 2. grup). *Permede on tör cıl işledim.* “Çiftlikte on dört yıl çalıştım.” *Kükürt // kügüt.* “kükürt”. *Suu guya tugan böçkö, dalalarga suw guyup aparat* “Su fıçısı ile tarlaya su götürülüyor.” (Karavan-Bağış, 3.grup). *Üç-tör atçan kele yatat* “Üç dört tane atlı geliyor.” (Lenin-Sayak, 3.grup). *Belderdin başında cañı çaç çığıptı* “Çocukların kafasında yeni saç çıkmış.” (Lenin-Çoñ Baş, 3.grup).

II.12.4. Söz başı /ş-/ sesinin düşürülmesi, Calal-Abad eyaletinin üçüncü grubuna giren ağızlara özgüdür. Kırgız ve Özbek edebî dilinde bu olay görülmez: *Doldoyup ketse, işip ketti.* “Kat kat şişip gitti.” *Kozudan işek bolot.* “Kuzu olduktan sonra büyüyüp şişek olur.” (Lenin-Kuşçu, 3.grup). ...*çakkan ceri işiyt* “...çarptığı yer şişiyor.” (Suzak-Kuşçu, 3. grup).

III. SONUÇ:

1. Kırgız Türkçesinin Calal-Abad eyaleti ağızlarındaki ünlü sistemi Kırgız ve Özbek edebî dilinden zengindir. Bu ağızlarda dokuz kısa, yedi uzun ünlü ve dört diftong bulunmaktadır. Kırgız edebî dilinde sekiz kısa, altı uzun ünlü; Özbek edebî dilinde ise dokuz kısa bir de yarım ünlü vardır. Calal-Abad ağızları, Kırgız edebî dilinde olmayan, Özbek edebî dilinde sıklıkla kullanılan /ä/ ünlüsünü bulundurması bakımından Özbek edebî diline; uzun ünlülerin varlığı açısından Kırgız edebî diline yakındır. Diftongların kullanımı yönüyle Kırgız ve Özbek edebî dillerinden ziyade Kazak Türkçesine daha yakındır. Calal-Abad ağızları, ünlü sistemi bakımından coğrafi konumunu teyit edercesine Kırgız, Özbek, Kazak Türkçelerindeki ünlüleri bünyesine toplamış gibidir.

2. Calal-Abad ağızları ünsüzler açısından Özbek Türkçesine daha yakındır. Kırgız edebî dilinde olmayan, Özbek edebî dilinde sıkça kullanılan /h/ ve /ħ/ sesleri, nadiren de olsa rastlanan /w/ sesi, Calal-Abad ağızlarında da kullanılır.

3. Kırgız edebî dilinde çok düzenli bir kural olan düzlük-yuvarlaklık uyumu Calal-Abad ağızlarında da temel olarak korunmaktadır. Fakat uyumun bozulduğu örnekler de azımsanmayacak kadar fazladır (Yaklaşık %80 uyumlu, %20 uyum bozuluyor). Uyumun bozulduğu bölgelerde Özbek Türkçesinin etkisi yadsınmaz.

4. Alıntı sözcüklerdeki seslik değişimler açısından Calal-Abad ağızları umumiyetle Özbek edebî diline yakın durur: *mākām, kıymāt* gibi.

5. Calal-Abad ağızları söz başında /p-/ sesinin kullanımı açısından Özbek edebî diline daha yakındır. Kırgız edebî dili genellikle /b-/ tarafındadır.

6. Alıntı sözcüklerdeki /f/ sesi, Calal-Abad ağızlarında süzeksizleşerek /p/ olmuştur. Özbek edebî dili /f/ sesini genelde korumaktadır. Bu yönüyle Calal-Abad ağızları Kırgız edebî dili ile uyumludur.

7. Kırgız edebî dilinde söz başı /k-/ sesleri Calal-Abad ağızlarında /g-/ seslerine dönüşmüştür. Özbek edebî dili bu seslerin söz başında kullanımı bakımından ortada bir yerdedir (yaklaşık %50). Güney Kırgız ağızlarındaki bu değişimde Özbek Türkçesinin, Farsça ve Tacikçenin etkisi büyüktür.

8. Söz başında /c-/ seslerinin kullanımında Calal-Abad ağızları genelde Kırgız edebî dilinde olduğu gibi /c-/ tarafındadır. Bunun yanında yaklaşık %30'lara varan bir oranla söz başı /y-/li örnekler de görülür. Güney Kırgız ağızlarında söz başı /y-/ sesinin kullanımında Özbek Türkçesinin etkisi mutlaka vardır. Ama bize göre bu durum Kırgız dilinin bir değişim veya dönüşüm sürecidir.

9. Söz başı /n-/ sesinin düşürülmesi veya korunması, Kırgız ağızlarının sınıflandırılmasında kullanılan temel seslik özelliklerden biridir. Bu özellik açısından Calal-Abad ağızları, Kırgız ve Özbek edebî dilleri benzer özelliktedir ve söz başı /n-/ sesini korumuşlardır. Kırgız ve Özbek edebî dillerinden farklı olarak Calal-Abad ağızlarının üçüncü grubunda söz başı /n-/ sesi türetilmektedir.

10. /z/ ve /s/ seslerinin kullanımı da Kırgız ağızlarının sınıflandırılmasında kullanılır. Kırgız ve Özbek edebî dillerinde bu seslerin kullanımı düzenlidir. Calal-Abad ağızlarında bazı değişimler görülmektedir:

a. Calal-Abad ağızlarının üç grubunda da söz başı, içi ve sonunda /z/ sesi bazen /s/ sesine; /s/ sesi de /z/ sesine dönüşür.

b. İkinci grupta bu seslerin birbirleri yerine kullanımları daha fazladır.

c. Üçüncü gruptaki ağızlarda bu seslerin kullanımı baskın biçimde edebî dille uyumludur. Değişimler nadir görülür.

ç. Üç grupta da eklerin sonundaki /s/ sesi /z/ye dönüşür.

11. Ünsüzlerdeki farklılıklar bakımından Calal-Abad ağızları Özbek edebî diline yakındır:

d- // t-: Kırgız edebî dilindeki söz başı /d-/ sesi Calal-Abad ağızlarında ve Özbek edebî dilinde genellikle /t-/ şeklindedir.

t- // d-: Kırgız edebî dilindeki söz başı /t-/ sesi Calal-Abad ağızlarında ve Özbek edebî dilinde genellikle /d-/ şeklindedir.

ç- // c-: Kırgız edebî dilindeki söz başı /ç-/ sesi Calal-Abad ağızlarında ve Özbek edebî dilinde genellikle /c-/ şeklindedir.

s- // ç-: Kırgız edebî dilindeki söz başı /s-/ sesi Calal-Abad ağızlarında ve Özbek edebî dilinde genellikle /ç-/ şeklindedir.

-d- // -l-: Kırgız edebî dilindeki söz içindeki /-d-/ sesi Calal-Abad ağızlarında ve Özbek edebî dilinde genellikle /-l-/ şeklindedir.

12. Sözcükte çift ünsüzlerin bulundurulması bakımından Calal-Abad ağızları Özbek edebî diliyle uyumludur. Kırgız edebî dilinde bu çift ünsüzler ya tekleşir ya da aykırılışır.

13. Ses özelliklerini genel olarak değerlendirdiğimizde, Calal-Abad eyaletinin birinci grubunu oluşturan Ketmen-Töbö vadisindeki Kırgızların kuzey ağızlarına ve edebî dile benzediğini; ikinci ve üçüncü grubu oluşturan ağızların ise Özbek Türkçesine yakın durduğunu söyleyebiliriz.

Calal-Abad eyaletindeki ağızlar, Kırgız edebî dilinden farklı özellikler sergilediği bütün durumlarda Özbek Türkçesinin hususiyetlerini sergilemektedirler. Yukarıda verdiğimiz maddelerin çoğunda Özbek edebî dili ile Calal-Abad ağızları benzer karakter sergilemektedir. Gerek güney Kırgızistan'da Özbeklerin de yaşıyor olması, gerekse bölgenin Özbekistan sınırına yakınlığı neticesinde oluşan ilişkiler, iki farklı Türk boyunu konuşma olarak birbirlerine yaklaştırmıştır. Bugünkü Kırgızistan'ı tam ortadan "kuzey" ve "güney" olarak ayıran Ala Too (Ala Dağ)'nın da bunda payı büyüktür. Kuzey Kırgızistan'la güney arasında aşılmaz bir duvar gibi duran Ala Too sıradağları, yüzyıllar boyunca güney Kırgızistan'daki Kırgızları Özbeklerle iç içe yaşamaya mecbur etmiştir. Bugün bile karayolu ulaşımının güç olduğu iki bölge arasında dil, sosyal yapı, din ve ekonomik durum bakımından çok belirgin farklılıklar vardır.

19'ncü yüzyılın ortalarında başlayıp 20'nci yüzyılın neredeyse sonuna kadar devam eden Rus siyaseti ve dil politikaları sonucunda ayrışan Özbekler ve Kırgızların, uzun zaman bir devlet çatısı altında yaşadığını unutmamak gerekir. Eğer Orta Asya'daki Türk devletleri (Buhara, Semerkand Hanlığı vb.) Ruslara yenilmeler ve 20'nci yüzyıla bağımsız devletler olarak girselerdi, bugün farklı iki edebî dili bulunan Kırgız ve Özbek Türkçelerini, söz konusu Hanlıkların iki farklı boyuna ait iki farklı ağızı olarak değerlendiriyor olacaktık. Bütün yapılan ayırıştırma plânları, sınırlar çizip yeni devletler türetme fikri, yeni kimlikler kazandırma gayreti, yeni diller oluşturma ve düşman etme (Oş Uruşu gibi) uğraşlarına rağmen; Özbekler ve Kırgızlar diğer bütün Türk boyları gibi aynı kökten beslenen iki olgun ağaçtır ve bu ağacın dalları –her şeye rağmen- birbirlerine kenetlemiştir.

IV. KISALTMALAR

Kır.	: Kırgız Türkçesi
Özb.	: Özbek Türkçesi
edb.dil.	: Kırgız edebî dili

- ağız : Ağızlarla ilgili örneklerde kullanıldı.
 KSA : Kırgız Sovet Antsiklopediyası
 TTAS : Tatar Tiliniñ Añlatmalı Süzligi, I-II-III
 BHS : Başkort Tiliniñ Hüzligi I-II.

V. KAYNAKÇA

- ABDRAHMANOVA R. (Red.) (1954) *Russko-Uzbekskiy Slovar'*, Moskva.
- ABDULDAYEV E. (1956) *Kırgız Tiliniñ Çatkal Govoru*, Frunze: Kırgız SSR İlimler Akademiyası.
- ABDULDAYEV E., BAKİNOVA G., KONDUÇALOVA S., SIDIKOV S. (1960) *Tyan'-Şandık Kırgızdarıñ Tilindegi Özgöçölüktör*, Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası Til caba Adabiyat İnstitutu.
- ABDULDAYEV E., DAVLETOV S., İMONOV A., TURSUNOV A. (1986) *Kırgız Tili*, Frunze: Mektep Basması.
- ABDULDAYEV E., İSAYEV D. (1969) *Kırgız Tiliniñ Tüşündürmö Sözdüğü I*, Frunze: Mektep Basması.
- ABDULDAYEV E., İSAYEV D. (1984) *Kırgız Tiliniñ Tüşündürmö Sözdüğü*, Frunze: Mektep Basması.
- ABDULLAYEV F.A. (1967) *Fonetika Horezmskih Govorov*, Taşkent.
- AHMATOV T., MUKAMBAYEV C. (1978) *Azırkı Kırgız Tili*, Frunze: Mektep Basması.
- ÂLİM U. (1949), *İmlâ Lugâti*, Taşkent.
- ARAT R.R. (1979) *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Neşre Haz: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce) İstanbul: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- AŞÇI U.D. (2009) "Wilhelm Radloff Kırgız Lehçesini Neden Söz Başı /y-/ Tarafında Bir Türk Lehçesi Olarak Göstermiştir?", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2009,6(2):77-97.
- ÂZİZOV O., RİZÂYEVA Z. (1989) *Özbekçâ-Rusçâ Luğât*, Taşkent: Okutuvçi.
- BAKİNOVA G. (1952), *Kırgız Tiliniñ Oktyabr' Rayonunun Govoru Boyunça Materiallar*, Frunze: Trudı İYALİ KrigizFAN SSSR, v.III.
- BAKİNOVA G. (1955a) *Isık-Köl Govorunun Materialdarıñan*, Frunze.
- BAKİNOVA G. (1955b) *Kırgız Tiliniñ Oş Govorloru*, Frunze.
- BAKİNOVA G., KONDUÇALOVA S., SIDIKOV S. (1958) *Kırgız Tiliniñ Calal-Abad Oblasınıñ Govorloru*, Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası Til cana Adabiyat İnstitutu.
- BAKİNOVA G., KONDUÇALOVA S., SIDIKOV S. (1959) *Kırgız Tiliniñ Çüy Govoru*, Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası Basmakanası.
- Başkort Tiliniñ Hüzligi I-II*, (1993) (Komisyon) Mésékew: Rossiya Fédér Akademiyalı, Ural Büligi Başkortostan Gilmi Üzeği Tarih, Til hém Ézébiyét İnstitutı, "Russkiy Yazık".
- BOROVKOVA A.K. (Red.) (1959) *Uzbekisko-Russkiy Slovar*, Moskva.
- COŞKUN V. (2000) *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DAVLETOV S., KUDAYBERGENOV S. (1980) *Azırkı Kırgız Tili*, Frunze: Mektep Basması.
- DIYKANOV K. (1959) *Kırgız Dilindegi Ündüülör*, Frunze.
- DIYKANOV K. (1986) *Özbek cana Kırgız Tiliniñ Salıştırma Fonetikası*, Frunze: Kırgız Mamlekettik Universiteti Basması.
- Dıvanü Lügat-it-Türk Dizini* (1972), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASON A.B. (Red.) (1991) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLTEK V. (2004) *Rusça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- HÂSÂNOV B. (1993), *Nävâiy Âsârları Üçün Kıskaçâ Luğât*, Taşkent: Özbekistân Respublikası FA "Fân" Nâşriyâtı.
- İMANOV A. (1990) *Kırgız Tili*, Frunze: Mektep Basması.

- KASAPOĞLU ÇENGEL H. (2005) *Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kırgız Sovet Entsiklopediyası* (1983), (Baş Redaktor: B.Ö. Oruzbayeva), Frunze: Kırgız SSR İlimler Akademiyası, Kırgız SSR Basma, Poligrafiya Cana Kitep Sooda İşteri Boyunça Mamalekettik Komiteti.
- KUDAYBERGENOV S., TURSUNOV A., SIDIKOV, C. (Redaktörler) (1980), *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*, Frunze: İlim Basması.
- MÂRUF OV Z.M. (Red.) (1981) *Özbek Tilining İzâhli Luğâti I-II*, Moskva: Rus Tili Nâşriyâtı.
- MÎRZAYEV M., USMANOV S., RASULOV İ. (1970) *Özbek Tili*, Taşkent: Okıtuvçı.
- MUKAMBAYEV C. (1955) *Kırgız Tilinin Cerge-Tal Govoru*, Frunze.
- NECİP E. N. (2008), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NURMÂNOV A., RÂSULOV R. (1993) *Özbek Tili Cädvällärdä*, Taşkent: Okıtuvçı.
- OTORBAYEV K. O. (1956) "Osobennosti Geografii Naseleniya Dcalal-Abadskoy Oblasti Kirgizskoy SSR", *İzvestiya AN Kirgizskoy SSR*, Frunze.
- ÖNER M. (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Tatar, Kazak ve Kırgız Lehleri Karşılaştırmalı Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK R. (1997) *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- REŞEDOV V.V. (1959) *Uzbekiskiy Yazık*, Taşkent: Uçpedgiz.
- REŞEDOV V.V., ŞÂÂBDURÂHMÂNOV Ş. (1978) *Özbek Diälektâlâğiyäsi*, Taşkent.
- SIDIKOV, C.K. (1990) *Azırkı Adabiy Kırgız Tilinin cana Dialektlerinin Fonetikalık Strukturası*, Frunze: İlim Basması.
- ŞÂÂBDURÂHMÂNOV Ş. (1962) *Özbek Ädäbiy Tili vâ Özbek Şevüläri*, Taşkent.
- ŞÂÂBDURÂHMÂNOV Ş. vd. (1980), *Hâzırkı Özbek Adabiy Tili*, Taşkent: Okıtuvçı.
- Tatar Tiliniñ Anlatmalı Süzliğı, I-II-III* (1979-1981) (Komisyon) Kazan: SSSR Fénér Akademiyası, Kazan Filiali Galimcan İbrahimov İsmindėgi Til, Édébiyat hém Tarih İnstitutı, Tatarstan Kitap Nêşriyatı.
- TEKİN T. (2006) *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TURSUNOV U., ORINBÂYEV B. (1982) *Özbek Ädäbiy Tili Tärifi*, Taşkent: Okıtuvçı.
- YUDAHİN K.K. (1988) *Kırgız Sözlüğü I-II* (Çev. Abdullah Taymas), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YUSUF B. (1993) *Türkçä-Özbekçä vâ Özbekçä-Türkçä Luğät*, Taşkent: Özbekistân Nâşriyâtı.